

Oud Veenendaal

Maart 1996

"Archiefnummer"

★ 11e jaargang, nummer 1
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop

M. Brink

Drs A.C. van Grootheest, eindredacteur

J.M.M. Regtop

Redactie-adres: Sloep 1, 3904 SZ Veenendaal

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter

Dr R. Bisschop, secretaris

Mevr. H.H. Will-van Barneveld, penningmeester

D.J. Bouwhuis

M. Brink

L.G.W. Smolders

Mevr. T. Valkenburg-van Bruxsvoot

Secretariaat: Prinsesselaan 38, 3905 GL Veenendaal

telefoon 0318-522691

Ledenadministratie: P. Will, Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal

telefoon 0318-511523

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal

telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,-- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,-- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Drukkerij Davelaar BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud jaargang 11, nummer 1 (maart 1996)

<i>Van de redactie</i>	3
<i>Van de voorzitter</i>	4
R.L.M.M. Camps en H. Jochemsen, <i>Het gemeentebestuur van Veenendaal en zijn archieven, 1811-1941</i>	5
Ch. Delfin, <i>Een vuilnisbelt te Veenendaal</i>	20
<i>Foto middenpagina: De Nieuweweg in de jaren '50</i>	22
J. de Hullu, <i>Het Veenraadschaparchief</i>	24
<i>Opening molen 'De Vriendschap'</i>	31
<i>Uitslag fotowedstrijd</i>	33
<i>Jaarverslag Historische Vereniging</i>	34
<i>Jaarverslag penningmeester</i>	38
<i>Bericht van Het Kleine Veenloo</i>	40
<i>Boekaankondigingen</i>	41
<i>Mededelingen</i>	43

De tekening die op 12 september tegelijk met de monumentenoorkunde aan de heer mr R. Ottens werd overhandigd.

Zeshonderd leden

Tien jaar jong en meer dan zeshonderd leden.

Een groots gevierd lustrum en een jubileumnummer van ons blad, waar de redactie eigenlijk heel trots op was. Het gaat goed met de Historische Vereniging!

Dit nummer van 'Oud Veenendaal' is het begin van de 11e jaargang. U vindt in dit nummer onder meer de jaarstukken over 1995. Daaruit blijkt ook dat de vereniging er prima voor staat. Zelfs de penningmeester is redelijk tevreden. Bij het lezen van zijn verslag zult u merken dat het overgrote deel van de contributie gebruikt wordt voor de uitgave van het blad. Vrijwel alle andere activiteiten worden door subsidiegevers en sponsors mogelijk gemaakt. Voor de kadastrale atlas is dat met name de gemeente Veenendaal. Soms is het vervelend geld te moeten vragen. Anderzijds blijkt uit de diversiteit van de sponsors, bijvoorbeeld van het schitterende jubileumboek, hoezeer de vereniging breed gedragen wordt in Veenendaal.

Tijdens de maartbijeenkomst wordt ook de jaarvergadering gehouden. Zoals u elders kunt lezen treden twee bestuursleden af: Roelof Bisschop en Martin Brink. R. Bisschop was als secretaris gedurende meer dan tien jaar als een spin in het web van de vereniging en een kundig corrector van ons blad. Martin Brink staat bovenaan de lijst van auteurs: meer dan wie ook plaatste hij zijn artikelen in het blad, vaak voorzien van niet eerder gepubliceerde foto's.

Vanaf deze plaats wil ik beiden bedanken. R. Bisschop zal ook in de toekomst de redactie blijven versterken.

Dit nummer gaat vooral over archieven. Een bewerking van de inleiding van de inventarisatie van een deel van het archief van de gemeente Veenendaal vormt het hoofdartikel. De inleiding op een inventarisatie van het Veenraadschaparchief uit 1902 vormt de tegenhanger. Verder treft u een verslag aan van mevrouw Delfin over een onderzoekje in het 'bodemarchief' van Veenendaal.

ACvG

Van de voorzitter

De tweede lustrumviering van onze vereniging, eind november 1995, was een zeer geslaagde avond met veel hoogtepunten. Ik kan niet nalaten even terug te kijken. Allereerst nam burgemeester F. Brink het eerste exemplaar van ons prachtige fotoboek *Veranderd Veenendaal* in ontvangst. De voorzitter van de werkgroep Kadastrale Atlas presenteerde een proefdruk en de heer dr H.P. Deys sprak over 'Water over Veenendaal'. Wethouder J.M.J. Pilon bladerde in zijn familie-album en zorgde voor de nodige hilariteit. Door **Raet Systems & Services BV** werden twee computers aan de vereniging geschonken. Verderop in dit nummer vindt u een verslag en enkele foto's van dit feestelijke gebeuren.

Het bestuur heeft jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck bereid gevonden om op onze bijeenkomst op 21 maart als spreker op te treden. Hij zal vertellen over de geschiedenis en ontwikkeling van het landgoed en kasteel Prattenburg en over de familie Van Asch van Wijck.

Helaas zullen wij ook op deze avond afscheid moeten nemen van twee van onze bestuursleden, de heren R. Bisschop en M. Brink. Beide heren stonden aan de wieg van de historische vereniging en hebben als bestuursleden van het eerste uur gedurende tien jaar een enorme bijdrage geleverd aan de groei van de vereniging. Zij zijn van mening dat nu anderen de gelegenheid moeten krijgen zich in te zetten voor de vereniging. Hoewel zij bereid zijn nog incidenteel wat diensten te verlenen, zullen wij hen toch wel missen. Vanaf deze plaats wil ik Roelof en Martin hartelijk bedanken voor alles wat zij voor onze vereniging hebben gedaan. Ik kom er tijdens onze bijeenkomst zeer zeker op terug.

Momenteel zijn wij in gesprek met enkele nieuwe bestuurskandidaten. Wij hopen deze kandidaten tijdens de bijeenkomst aan u voor te stellen. U kunt dan tevens kenbaar maken of u instemt met onze keuze.

Tja, mensen komen, mensen gaan. Dat is nu eenmaal de loop des levens. Maar het bestuur streeft ernaar, ook in de nieuwe samenstelling, steeds weer nieuwe interessante lezingen te presenteren en boeiende artikelen te plaatsen in ons blad Oud Veenendaal.

G. Verhoef

Het gemeentebestuur van Veenendaal en zijn archieven, 1811 - 1941

Op 6 april 1995 besloot de gemeenteraad van Veenendaal een beschrijvende inventaris te laten vervaardigen van de gemeentelijke archiefbescheiden uit de periode 1811-1941. In totaal ging het om 113 strekkende meter papier. Begin- en eindjaar waren niet willekeurig bepaald: 1811 is het geboortjaar van de gemeente zoals wij die tegenwoordig nog kennen; per 1 januari 1942 nam de gemeentelijke administratie een nieuw ordeningsstelsel voor haar archieven in gebruik. Voor de inventarisatie schakelde het gemeentebestuur Proffile B.V. in, een Arnhems bedrijf op het gebied van archiefverzorging. In de maanden mei-oktober 1995 stelden een projectmedewerker van Proffile, Rob Camps, en de archiefambtenaar ter secretarie, Henk Jochemsen, een archiefinventaris samen. Deze maakt de archieven toegankelijk voor historisch geïnteresseerden. Het onderzoek voor de inleiding van de inventaris bracht een aantal tot op heden onbekende gegevens aan het licht over de geschiedenis van het plaatselijk bestuur en zijn archieven.

Veenendaal vóór 1811

De geschiedenis van de plaats Veenendaal gaat terug tot het midden van de zestiende eeuw, toen een begin werd gemaakt met de commerciële turfwinning in het zuiden van de Gelderse Vallei. De af te graven venen lagen deels in Utrechts (Stichts), deels in Gelders gebied. In 1546 verleende de landsheer, keizer Karel V, de gezamenlijke eigenaren van de gronden, de veengenoten, toestemming tot vervening. Deze veencompagnie, de eerste boven de grote rivieren, nam het initiatief tot de stichting van een nederzetting die kon dienen als centrum voor het hele turfwinninggebied. Het dorp moest onderdak bieden aan gezinnen van veenarbeiders en tevens fungeren als marktplaats. In 1561 besloten de veengenoten tot de bouw van een kerk op de Kleine Venlo, een zandheuvel in het veen. Uit delen van de parochies Rhenen en Ede wist men een zelfstandige parochie te creëren. Vóór de Sint-Salvator- of 'Veenkerk' (de huidige 'Oude Kerk') werd een marktplein aangelegd. Rond deze kern verrees een dorp dat in de wijdingsakte van de kerk uit

1566 werd aangeduid als 'Veenendael'.

Onder meer op sociaal, economisch, kerkelijk en waterstaatkundig gebied vormde de veenkolonie een eenheid. Dat was zij echter niet in staatkundig opzicht: dwars door het dorp liep namelijk de grens tussen de gewesten Utrecht en Gelderland. Veenendaal was zó 'door elkanderen gebouwd [...] dat zommige huizen gedeeltelijk op Stichtsche en gedeeltelijk op Geldersche grond staan'. Een zelfstandig gerecht ontbrak: Stichts Veenendaal ressorteerde onder het gerecht van de Utrechtse stad Rhenen, Gelders Veenendaal onder dat van het Gelderse ambt Ede. In beide delen van het dorp was een bode of substituut-schout aangesteld, belast met het doen van dagvaardingen. Aan weerszijden van de provinciegrens was de nederzetting verdeeld in drie buurten: de Boven-, Middel- en Benedenbuurten. Elke buurt had twee buurmeesters, wier voornaamste taak bestond uit het regelen der dorpslasten en het invorderen van de provinciale belastingen.

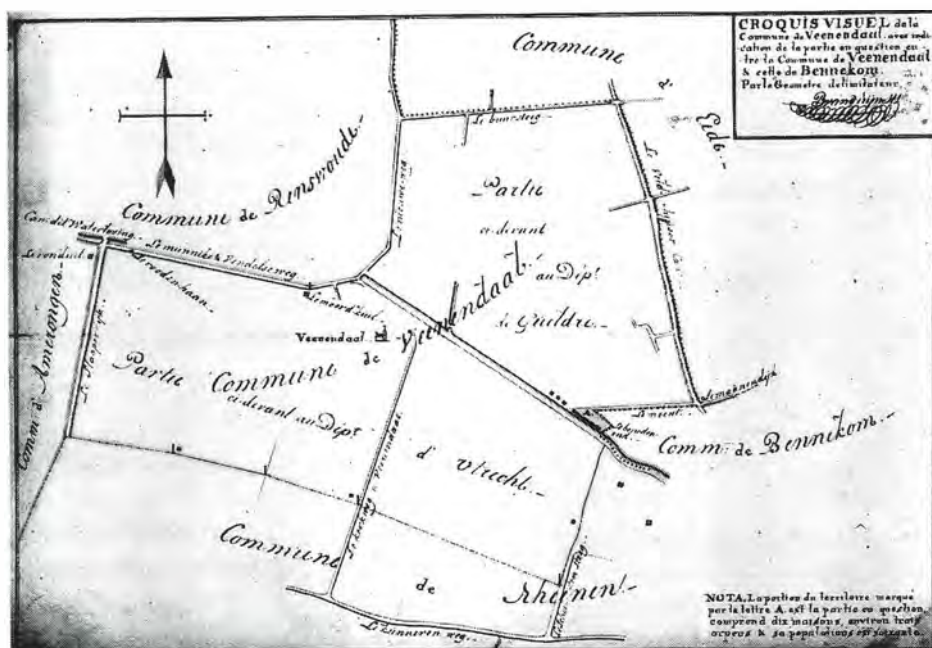
Na de komst van de Fransen in januari 1795 zag Stichts Veenendaal kans zich los te maken van Rhenen en een zelfstandige gemeente te worden. Op 30 juni 1795 vond in de kerk de verkiezing plaats van een *maire* (tevens schout) en zes municipale raden. In 1798 werden zij vervangen door vijf commissarissen onder wie het voorzitterschap rouleerde. Sedert 1803 bestond het gemeentebestuur uit schout en gerechte, samengesteld uit zeven schepenen. Behalve met het bestuur hield de plaatselijke overheid zich ook bezig met rechtspraak in civiele zaken. In criminele zaken was uitsluitend het gerechtshof van het voormalig gewest Utrecht bevoegd.

Als gevolg van het staatsbesluit van 21 december 1805 werd Gelders Veenendaal per 1 januari 1806 van het departement Gelderland en het ambt Ede afgescheiden en bij het departement Utrecht gevoegd. Alleen wat de criminele jurisdictie aanging, bleef het ressorteren onder het gerechtshof van Gelderland, tot de 'eventuele reorganisatie van de regterlijke magt'. Wat de indirecte belastingen betreft werden beide delen van Veenendaal nu als één gemeente beschouwd; wat de directe belastingen betreft als twee afzonderlijke gemeenten. De voormalige substituut-schout en de buurmeesters van Gelders Veenendaal traden na de afscheiding van het ambt Ede 'eigener autoriteit' op als schout en gerechte.

De gemeenten Stichts Veenendaal en Gelders Veenendaal, 1811

Aan deze onduidelijke situatie kwam een einde na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk, in juli 1810. Bij keizerlijk decreet van 18 oktober 1810 werden de departementen Amstelland en Utrecht samengevoegd tot het departement van de Zuiderzee. Het departement was verdeeld in vier arrondissementen die waren onderverdeeld in gemeenten (*communes*). Het besluit van de stedehouder van 27 december 1810 deelde Stichts Veenendaal en Gelders Veenendaal als afzonderlijke gemeenten in bij het arrondissement Amersfoort.

Bij keizerlijk decreet van 6 januari 1811 werd met ingang van 1 maart 1811 een lange reeks van Franse wetten van kracht, waarvan er enkele de inrichting van de gemeentebesturen betroffen. De Franse wet plaatste een maire aan het hoofd van de gemeente. In gemeenten met minder dan 2500 inwoners - zoals Stichts en Gelders Veenendaal met respectievelijk ongeveer 2000 en 1100 inwoners - kon deze worden

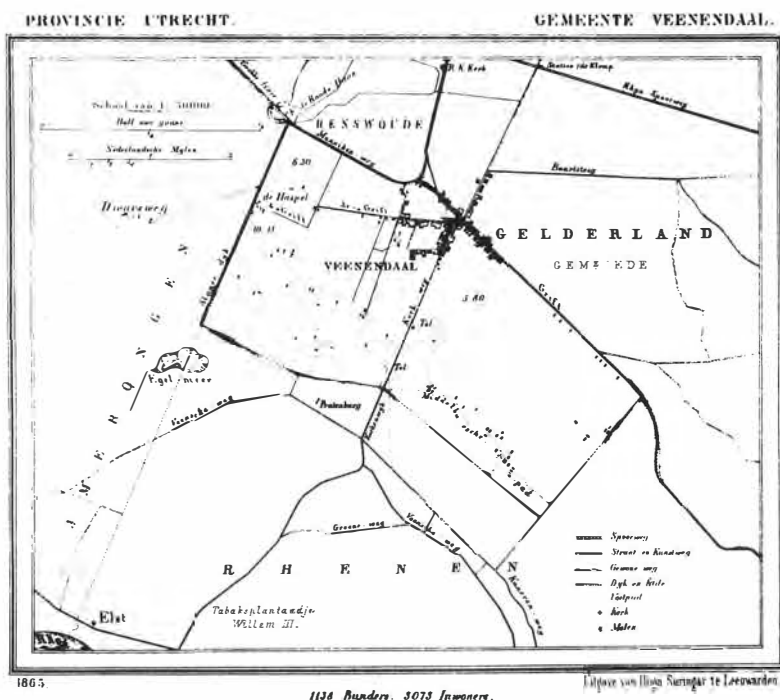

Kaart uit 1813 van de gemeente Veenendaal (1812-1815). (Rijksarchief in Gelderland, Bataafs-Frans archief 1795-1813)

bijgestaan door één adjunct, en bestond de gemeenteraad (*conseil municipal*) uit tien leden. Een ontvanger (*receveur* of *percepteur*) was verantwoordelijk voor de administratie der geldmiddelen. De maire, ondergeschikt aan de onderprefect van het arrondissement, voerde de wetten en bevelen van hogerhand uit, was hoofd van politie en hield toezicht op de gemeenteambtenaren. Hij stelde de begroting en de gemeenterekening op. De maire, of bij delegatie zijn adjunct, was tevens ambtenaar van de burgerlijke stand. Als zodanig was hij verantwoording schuldig aan de procureur van de rechtbank van eerste aanleg. De municipale raad, waarvan de maire voorzitter maar geen lid was, had slechts geringe bevoegdheid. Hij werd door de maire geraadpleegd over de begroting en controleerde de gemeenterekening. Per 1 maart 1811 hielden de gemeentebesturen op een rechtsprekend college te zijn. Op 17 juli 1811 benoemde de prefect van het departement van de Zuiderzee de maires, adjuncten en municipale raden van de gemeenten met minder dan 5000 inwoners in het arrondissement Amersfoort, waaronder Stichts en Gelders Veenendaal. Hun eedsaflegging zou moeten plaatsvinden op 1 augustus 1811 in handen van de afgetreden schouten. Om onbekende reden legden de maire (tevens secretaris), de adjunct en de tien municipale raden van Stichts Veenendaal pas op 5 augustus de eed af. Omstreeks dezelfde tijd moeten hun collega's in Gelders Veenendaal zijn geïnstalleerd. Het bestuur van Stichts Veenendaal huurde per 1 januari 1812 een lokaal in een huis aan de Markt (vermoedelijk een herberg) om te dienen als 'gemeentehuis': vergaderruimte voor de gemeenteraad. Vóór die tijd had men geen afzonderlijke vergaderplaats. Dat laatste gold waarschijnlijk ook voor de bestuurders van Gelders Veenendaal.

De gecombineerde gemeente Veenendaal, 1812-1815

Bij keizerlijk decreet van 21 oktober 1811 vond in het departement van de Zuiderzee een gemeentelijke herindeling plaats. Uit financiële en administratieve overwegingen werden veel kleine gemeenten opgeheven. Stichts ('partie ci-devant au département d'Utrecht') en Gelders Veenendaal ('partie au département de Gueldre') werden per 1 januari 1812 samengevoegd tot één gemeente: Veenendaal. Aangezien de gecombineerde gemeente meer dan 2500 inwoners telde, bestond het

De gemeente Veenendaal (Stichts) in 1865. (Rijksarchief in Utrecht, topografische atlas)

bestuur naast de maire uit twee adjuncten en twintig municipale raden. Het gehuurde lokaal aan de Markt in Stichts Veenendaal fungeerde vermoedelijk als gemeentehuis.

Op 30 november 1813, na de aftocht van de Fransen, deelde de president van het provisioneel bestuur van de provincie Utrecht aan de bestuurders van Veenendaal mee dat zij waren ontslagen. Tevens vroeg hij hen voorlopig aan te blijven. Het besluit van de commissaris-generaal van het departement van de Zuiderzee, van 14 januari 1814, bepaalde dat de hoofden van de plaatselijke besturen voortaan niet meer als 'maire' maar als 'burgemeester' zouden worden aangeduid.

Bij grondwet van 1814 werden de oude gewestelijke namen in ere hersteld. Volgens het koninklijk besluit van 6 september 1814 zouden de oude provinciegrenzen op 19 september van dat jaar weer in werking

treden. In de praktijk bleek dit te kort dag. Pas op 29 september kwamen gecommitteerden van de provincies Gelderland en Utrecht bijeen in het gemeentehuis van Hoevelaken, waar de overgave door Utrecht aan Gelderland van de gemeenten Hoevelaken en Scherpenzeel en van Gelders Veenendaal plaatsvond. De feitelijke afscheiding van Gelders Veenendaal liet echter nog op zich wachten. Het besluit van de secretaris van staat voor de financiën, van 30 september 1814, schreef namelijk voor dat de controleurs van de directe belastingen te Arnhem en Amersfoort, en de burgemeesters en zetters van Veenendaal en Ede de grensscheiding zouden vaststellen. Dit gebeurde op 16 februari 1815. Op 25 februari 1815 deelde de gouverneur van Gelderland de inwoners van Gelders Veenendaal mee dat zij onder het bestuur van de burgemeester van Ede waren gesteld. Al snel bleek echter dat een scheiding van de financiële administratie van beide delen van Veenendaal nog niet haalbaar was. Daarom kwamen de provinciebesturen van Utrecht en Gelderland overeen dat deze pas per 1 januari 1816 zou plaatsvinden. Tot zolang zouden beide delen van het dorp wat de financiële administratie betreft, verenigd blijven onder het bestuur van de burgemeester van het Utrechtse gedeelte van Veenendaal. In het koninklijk besluit van 14 november 1815, dat de verdeling van het platteland van de provincie Utrecht in gemeenten vaststelde, was sprake van de gemeente 'Veenendaal (Stichts)'. Vanaf 1 januari 1816 maakte Gelders Veenendaal volledig deel uit van de gemeente Ede. Daarmee was de toestand van vóór 1806 hersteld. De wet van 18 december 1824, die de grensscheiding tussen Utrecht en Gelderland definitief regelde, bracht geen verandering in de bestaande situatie. Na de splitsing bleven de inwoners van beide delen van Veenendaal voortdurend aandringen op hereniging. Deze zou bijna anderhalve eeuw, tot 1 januari 1960, op zich laten wachten.

De gemeente Veenendaal (Stichts), 1815-1941

Het bestuursreglement voor de plattelandsgemeenten in de provincie Utrecht van 29 juni 1816 droeg het gemeentebestuur op aan een schout en een gemeenteraad. Naast de schout, voorzitter en lid, telde de gemeenteraad van Veenendaal (Stichts) zeven leden. De schout, tevens secretaris, werd benoemd door de koning; de leden van de

In 1873 kocht het gemeentebestuur van Veenendaal een herenhuis aan in de Hoofdstraat om te dienen als gemeentehuis (foto uit 1894). (Gemeentearchief Veenendaal)

gemeenteraad door de staten. In het dagelijks bestuur werd de schout bijgestaan door twee assessoren uit de gemeenteraad. Zij werden benoemd door de staten.

Volgens het bestuursreglement voor de plattelandsgemeenten in de provincie Utrecht van 23 juli 1825 was het bestuur samengesteld uit een burgemeester, twee assessoren en een gemeenteraad. Net als zijn voorganger, de schout, werd de burgemeester door de koning benoemd, de assessoren door de gouverneur uit de raad. De leden van de gemeenteraad, in Veenendaal (Stichts) negen in getal met inbegrip van burgemeester en assessoren, werden ook nu door de staten benoemd. De positie van de burgemeester werd versterkt: hij was uitdrukkelijk belast met het bestuur en het oppertoezicht in alle zaken die niet bij het bestuursreglement aan de gemeenteraad of aan de burgemeester en

Burgemeester H.A. van de Westeringh en het voltallige ambtenarenapparaat poseren vóór het gemeentehuis aan de Hoofdstraat, voorjaar 1925. (Gemeentearchief Veenendaal)

assessoren waren opgedragen.

De gemeentewet van 29 juni 1851 bracht belangrijke wijzigingen. De wet maakte geen onderscheid meer tussen steden en plattelandsgemeenten. Elke gemeente werd bestuurd door een gemeenteraad, een college van burgemeester en wethouders, en een burgemeester. De leden van de gemeenteraad werden nu rechtstreeks gekozen door de stembevoegde ingezetenen. De benoeming van de burgemeester bleef aan de koning. De wethouders werden gekozen uit en door de gemeenteraad. Aan het hoofd van de gemeente kwam de gemeenteraad te staan. Met betrekking tot de regeling en het bestuur der huishouding van de gemeente bezat hij alle bevoegdheden die niet wettelijk aan een van beide andere bestuursorganen waren opgedragen. In Veenendaal (Stichts), met minder dan 3000 inwoners, werden zeven raadsleden en twee wethouders gekozen. Het aantal wethouders bleef in de periode

1851-1941 ongewijzigd. In 1862, toen de gemeente de grens van 3000 inwoners was gepasseerd, werd het aantal raadsleden uitgebreid tot elf.

In de loop van de negentiende eeuw breidde het gemeentelijk bestuursapparaat zich gestadig uit. Toch ontbrak het Veenendaal (Stichts) nog lange tijd aan een 'behoorlijk' gemeentehuis. In het sedert 1812 gehuurde lokaal aan de Markt kwam de gemeenteraad nog jarenlang bijeen. Een afzonderlijke secretarie bestond pas sinds 1870, in een ruimte boven de gemeentewaag aan de Markt. Een volwaardig gemeentehuis kreeg Veenendaal (Stichts) nadat het gemeentebestuur hiertoe in 1873 een herenhuis aan de Hoofdstraat had aangekocht voor de prijs van 8100 gulden. Een koopje, zo meende de gemeenteraad: het huis uit 1865 zou de vorige eigenaar 20.000 gulden hebben gekost. Het gebouw deed dienst tot 1967, toen het huidige gemeentehuis aan het Raadhuisplein in gebruik werd genomen. Dit gebouw zou als zodanig

De installatie van de nieuwe burgemeester mr. J.J.P.C. van Kuyk in de raadzaal, 10 oktober 1925. (Gemeentearchief Veenendaal)

dienst doen tot 1967, toen men het huidige gemeentehuis aan het Raadhuisplein in gebruik nam.

In 1911 - de bevolking telde inmiddels meer dan 6000 zielen - werd het aantal leden van de gemeenteraad vermeerderd tot dertien. Dit aantal bleef gelijk tot 1 september 1941, toen de Duitse bezetter de gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders ontbond. Nadien nam de burgemeester hun taken voorlopig waar.

Stichts Veenendaal 1811	Veenendaal 1812-1815	Veenendaal (Stichts) 1815-1941
Gelders Veenendaal 1811		

Schematisch overzicht van de verschillende gemeenten in de periode 1811-1941

De gemeentelijke archieven

Tot 1866 was de maire (later schout of burgemeester) van de gemeenten Stichts Veenendaal, Veenendaal en Veenendaal (Stichts) tevens secretaris en ambtenaar van de burgerlijke stand. Hij bewaarde alle gemeentelijke archiefstukken thuis. Hetzelfde gold in 1811 waarschijnlijk voor de gemeente Gelders Veenendaal. Na de samenvoeging van beide delen van Veenendaal per 1 januari 1812, deponeerde de maire van Gelders Veenendaal vermoedelijk alleen de archiefbescheiden die hij als ambtenaar van de burgerlijke stand had opgemaakt of ontvangen, bij de maire van de gecombineerde gemeente. Bestuurlijke stukken van het gemeentebestuur van Gelders Veenendaal zijn niet overgeleverd.

Toen in 1855 vrijwel heel Veenendaal onder water kwam te staan, bleef het archief gespaard. De gemeentesecretarie was toen namelijk gevestigd in de burgemeesterswoning aan de relatief hoog gelegen Achterkerkstraat, één van de weinige gedeelten van het dorp die droog bleven. In 1866 werd voor het eerst een aparte gemeentesecretaris benoemd. Net als zijn voorgangers bewaarde hij het archief thuis. In 1870 verhuisde de secretaris naar Leerdam. Zijn woning boven de gemeentewaag aan de Markt bleef na zijn vertrek dienst doen als secretarie. Zoals gezegd werd in 1874 het gemeentehuis aan de Hoofdstraat in gebruik genomen. De archiefbescheiden werden er bewaard in

kasten en waren beveiligd tegen vocht, maar niet tegen brand. Ook in andere opzichten ging men eind negentiende eeuw niet erg zorgvuldig om met het historische archiefmateriaal: zo verkocht het gemeentebestuur in de jaren tachtig alle afgesloten bevolkingsregisters 'voor oud scheurpapier' aan de Veense boekhandelaar H. van Zanten. In 1896, toen duidelijk werd dat de registers moeilijk gemist konden worden, wilde men de stukken terug kopen. De registers uit de periode 1850-1870 konden nog worden gered; het register uit de jaren 1871-1880 was echter al tot scheurpapier verwerkt. Tot in lengte van dagen zal het ontbreken van dit register het onderzoek van historisch geïnteresseerden, bijvoorbeeld genealogen, bemoeilijken.

In 1891 droeg het gemeentebestuur het archief van het plaatselijk bestuur uit de periode 1795-1813 in bruikleen over aan het Rijksarchief in Utrecht, waar het in 1891 en 1892 werd geïnventariseerd door R. Fruin Th. Az. In 1980 zou de gemeente deze archiefbescheiden terug ontvangen. Bij de verbouwing van de secretarie in 1892 werd voor het archief een afzonderlijk vertrek ingericht. Volgens het gemeenteverslag over 1911 liet de berging veel te wensen over. In 1935 bevonden de archiefbescheiden van vóór 1926 zich in een kluis op de benedenverdieping en in een kast op de zolder van het gemeentehuis. De latere stukken waren ter secretarie opgeborgen in archiefkisten. In de naoorlogse verslagen van de provinciale archiefinspectie wordt gewezen op de 'zeer ongewenste toestand van de archiefbewaring' in het oude gemeentehuis. Volgens het toenmalige hoofd van de afdeling Interne Zaken voldeed begin jaren zestig alleen de benedenkluis gedeeltelijk aan de eisen. De overige ruimten waar archief was ondergebracht, waren vochtig en te vol. In deze situatie kwam verbetering na de ingebruikneming van het nieuwe gemeentehuis aan het Raadhuisplein in 1967. De provinciale archiefinspectie was enthousiast: 'de nieuwe archiefbewaarplaats is als het nieuwe stadskantoor: groots opgezet. [...] Aan een jarenlang geduurd hebbende onbevredigende toestand is een einde gekomen'. Deze archiefbewaarplaats, in 1977 uitgebreid met een tweede 'archiefkluis', is anno 1995 verouderd en overvol. In uitbreidingsplannen van het gemeentehuis is voorzien in een nieuwe, ruimere archiefbewaarplaats, die aan de moderne eisen voldoet.

Bijlage: lijst van functionarissen

**** Gemeente Stichts Veenendaal, 1811***

maire:	1811	J. Smith
adjunct:	1811	J.H. de Bijl
secretaris:	1811	J. Smith
ontvanger:	1811	A. de Bijl

**** Gemeente Gelders Veenendaal, 1811***

maire:	1811	C. Slok
adjunct:	1811	C. Groeneveld
secretaris:	1811	C. Slok
ontvanger:	1811	[J. van Schoonhoven?]

**** Gemeente Veenendaal, 1812-1815***

maire/burgemeester:	1812 - 1815	J. Smith
adjunct:	1812 - 1815	J.H. de Bijl
	1812 - 1815	C. Slok
secretaris:	1812 - 1815	J. Smith
ontvanger:	1812 - 1815	J. Veldhuijzen

**** Gemeente Veenendaal (Stichts), 1815-1941***

schout/	1815 - 1828	J. Smith
burgemeester:	1828 - 1843	W. Westerveld
	1843 - 1855	H. van de Poll
	1855 - 1874	H.G. van der Poel
	1874 - 1884	A.H. Metelerkamp
	1884 - 1888	P. de Wijs
	1888 - 1902	L.H.J.M. van Asch van Wijck
	1902 - 1925	H.A. van de Westeringh
	1925 - 1945	J.J.P.C. van Kuyk
adjunct/	1815 - 1816	J.H. de Bijl
assessor/	1816 - 1818	[?]
wethouder:	1818 - 1819	A. van der Poel
	1818 - 1819	J. de Waal

1820	H. van Broekhuizen
1820	W. Hiensch
1821	B. van Eden
1821	J. van Kessel
1822	J.A. Verburg
1822	J. de Waal
1823	B. van Eden
1823	W. Hiensch
1824	J. van Kessel
1824	A. van der Poel
1825	H. van Broekhuizen
1825	J.A. Verburg
1825 - 1842	J. van Kessel
1825 - 1848	A. van der Poel
1842 - 1851	A. Stip
1848 - 1855	H.G. van der Poel
1851 - 1874	C. Brinkhuis
1855 - 1875	J. Bomas
1874 - 1885	S. van Schuppen
1875 - 1880	J.N. Hiensch
1880 - 1907	H. van der Schans
1886 - 1891	H.G. van der Poel
1891 - 1899	H. van Schuppen
1899 - 1907	J. Hardeman
1907 - 1910	R.H. van Woudenberg
1907 - 1911	G.C. van Stuijvenberg
1910 - 1923	J. Bos
1911 - 1914	H. de Ruiter
1914 - 1923	J. van Leeuwen
1923 - 1927	G.J. van de Bovenkamp
1923 - 1927	W. van Son
1927 - 1931	J. van Leeuwen
1927 - 1939	J. de Geit
1931 - 1943	J.J. van Leeuwen
1940 - 1945	J.H. van Schuppen

Secretaris:	1815 - 1828	J. Smith
	1828 - 1843	W. Westerveld
	1843 - 1855	H. van de Poll
	1855 - 1866	H.G. van der Poel
	1866 - 1870	H.W. de Ridder
	1870 - 1880	J. Kennedy
	1880 - 1884	C.R. Schuller tot Peursum
	1884 - 1895	R.M. van den Berg van Saparoea
	1895 - 1925	A. de Klerck
	1925 - 1963	D. Blankespoor
Ontvanger:	1815 - 1818	J. Veldhuijzen
	1818 - 1828	J. Smith
	1828 - 1831	J.I. Smith
	1831 - 1851	T. van Woudenberg
	1851 - 1853	H. van Broekhuizen
	1853 - 1866	A. van de Werken
	1866 - 1880	J. Kennedy
	1880 - 1890	B.B. van Leeuwen
	1891 - 1908	E.H. Hootsen
	1908 - 1912	J.C. Kroesbergen
	1912 - 1917	D. van Vliet
	1917 - 1926	J.H. Gunning
	1926 - 1961	A.J. Beekman

Rob Camps
Henk Jochemsen

Bron

R.L.M.M. Camps en H. Jochemsen, *Inventaris van de archieven van de gemeenten Stichts Veenendaal, Gelders Veenendaal, Veenendaal en Veenendaal (Stichts) 1811-1941 (1982), Veenendaal 1995*

VAN WEGE DEN KONING.

DE HOOGHE RAAD VAN ADEL, gebruik makende van de magt aan
denzelven verleend, bij besluit van den 25^{den} Februarij 1816, bevestigt bij
dezen de Gemeente van Veenendaal.

ingevolge het, door haar gedaan verzoek, in het bezit van het navolgende Wapen:

*Op een zilveren veld
een goudschip in volle zeilen
varende op een zee, alles van goud.*

De Gemeente van Veenendaal

Gedaan in 'SGRAVENHAGE den 1sten September 1816.

Adel van de Hoge Raad van Adel

TER ORDONNANTIE VAN DEN HOOGEN RAAD,

By de Heeren van den Secretaris, de Schreier
J. M. van der Meer

In 1816 bevestigde de Hoge Raad van Adel de gemeente in het bezit van haar wapen, 'zijnde van lazuur, beladen met een schip in volle zeilen, varende op een zee, alles van goud'. Dit wapen, door het plaatselijk bestuur gebruikt sinds 1795, is ontleend aan het wapen dat het Veenraadschap van de Geldersche en Stichtsche Veenen te Veenendaal al in 1684 aannam. (Gemeentearchief Veenendaal, archieven gemeente Veenendaal 1811 -1941)

Een vuilnisbelt te Veenendaal

Tijdens de aanleg van het fietspad langs het Boompjesgoed, kwam op een zeker moment uit een sleuf voor het politiebureau een massa scherven tevoorschijn. Mevrouw Delfin stelde een onderzoekje in.

De sleuf die van zuid naar noord met de richting van de straat meeliep, was door een oude vuilstortplaats heen gegraven.

Deze stortplaats bestond uit een donkere band zwarte, vervuilde aarde, die zich over een lengte van 10 meter zich uitstreckte. Daaruit lichtten de glas- en porceleinscheren helder op. De kern van de vuilnisbelt mat ongeveer vier meter in de breedte, aan beide zijden smal uitlopend tot ongeveer 10 meter over de gehele lengte.

De diepte in het centrum kwam tot op 1.20 meter maar was mogelijk-
wijs nog iets dieper. De bodem was reeds met zand bedekt. De beerput zal hier ook wel eens geleegd zijn. De onderste laag vertoonde hier en daar een roodbruine, vast aaneen gekit blok ijzer dat haast niet weg te slaan was.

De scherven van boven en beneden uit de put hebben dezelfde date-
ring: eind 19e eeuw (vanaf 1860) tot en met begin 20e eeuw.

Ik nam twee verschillende stempels mee: een van *Petrus Regout en Zn, Maastricht; Made in Holland*, in een rechthoekig kader gevat met een sphinx erboven (1860), en een stempel van *Société Céramique Maes-
tricht; Made in Holland*. Deze stempel heeft een cirkelvorm en werd
vanaf 1895 gebruikt. De stempels zijn te zien op de bodem van kopjes,
borden en schotels.

Eveneens van Petrus Regout afkomstig zijn de witte voorwerpen met
blauw versierd, zoals het Delfts blauw.

Een Chinees stempeltje komt voor op glanzend blauw 'beschilderd'
porcelein. In feite zijn het op het porcelein afgedrukte plaatjes. Veel is
in Chinese stijl en alles is van Regout.

Er zijn eierschildunne, transparante, gekleurde scherven bij. ook een
dikker soort, grove gedecoreerde koppen van aardewerk.

De overige vondsten waren:

- twee hondekopjes en een porceleinen leeuwepot
- twee flinke, bruine koffiepot-deksels

een theepot-deksel met gouden knop
een glazen stop
een fragment van een porceleinen klompje
een lichtgroene inktpot met een gleuf voor de pen
restanten van glazen schaaltes
lege flessen, waarvan ik er veertien bewaard heb
een gebit zonder tanden, eierkolen, en rubberen schoenzolen.

Komt deze huisraad allemaal uit Veenendaal van na de oorlog of uit een
buurgemeente? Waarom zijn de flessen heel gebleven? Was er een
apotheek in de buurt?

Genoeg vragen die wellicht opgelost kunnen worden.

De juiste ligging van de vuilnisbelt was even voorbij het politie-bureau,
in de richting van de Grift.

mw Ch. H. Delfin - van M.B.

De Nieuweweg in de jaren '50. Na de restauratie van de molen is het beeld vrijwel identiek.

Het Veenraadschaparchief

Ook aan het begin van deze eeuw waren er al zorgen over de toestand waarin de overheidsarchieven zich bevonden. Gedeputeerde Staten van Utrecht gaven opdracht tot een inventarisatie van onder meer het archief van het Veenraadschap. Onderstaande tekst is het verslag dat bij de inventarisatie werd gevoegd. Het is van de hand van J. de Hullu, die de inventarisatie heeft verricht. Van zijn hand verschenen diverse historische publikaties, als regel de provincie Zeeland betreffend. De inventarisatie is nog steeds in gebruik. Om het authentieke karakter te behouden, is aan spelling en stijl niets veranderd.

Verslag aangaande de werkzaamheden, in de jaren 1900-1902 verricht, ter voorziening in den ongeregelde toestand van oude gemeente-, waterschaps- en veenderij-archieven in de provincie Utrecht, uitgebracht aan de Edelgrootachtbare Heeren Gedeputeerde Staten dier provincie.

Edelgrootachtbare Heeren,

Hierbij heb ik de eer U een verslag aan te bieden van hetgeen door mij is verricht met betrekking tot de mij door Uw College opgedragen regeling en beschrijving van het archief van het Veenraadschap der Geldersche en Stichtsche Veenen te Veenendaal.

Uit den aard der zaak heb ik mij allereerst bezig gehouden met het herstellen der serieën en vervolgens de losse stukken onder handen genomen, die zich niet tot een serie lieten vereenigen. Het eerste werk, ofschoon op zichzelf niet moeilijk, heeft mij echter langer opgehouden dan ik aanvankelijk verwacht had. Door de schromelijke wanorde toch, die in het archief heerschte, was ik genoodzaakt de verschillende rekeningen van één zelfde serie stuk voor stuk bijeen te zoeken ten einde de deelen van elke afzonderlijke serie chronologisch te kunnen rangschikken. Toen ik met de rekeningen gereed gekomen was, legde ik de hand aan de groote massa acquitten, waarvan sommige liassen en pakken uiteen waren gevallen, zoodat ik verplicht was deze weder te herstellen, waarbij ik nu en dan ook determineeren moest tot welke

serie rekeningen verschillende losse acquitten behoorden. De zeer omvangrijke collectie ingekomen brieven, die zich over een tijdperk van meer dan drie eeuwen uitstrekt, heb ik naar tijdsorde bijeengevoegd en in eenige portefeuilles opgeborgen. Tal van brieven waren indertijd door een vroegeren archiefbeheerder in een soort van alphabetisch-systematische orde, volgens de behandelde onderwerpen gerangschikt. Van dit stelsel, waar in abstracto iets voor te zeggen schijnt, heb ik natuurlijk moeten afzien omdat het onmogelijk kan toegepast worden, daar het herhaaldelijk voorkomt dat één brief over meer dan één onderwerp tegelijk handelt. De uitvinder van dit systeem had dit bezwaar trouwens ook zelf zo gevoeld, dat hij de door hem begonnen regeling niet voleindigd maar te goeder ure gestaakt had. Bij de ingekomen brieven heb ik tevens gevoegd de minuten van de uitgegane brieven. Een strenge scheiding was niet te maken wijl op veel ingekomen missives ook de minuten zijn geschreven van de brieven, waarbij zij zijn beantwoord. Daarentegen was het wel mogelijk en scheen het ook niet ongewenscht uit de verzameling publicatiën der Veenraden die uit de schiften en tot zooveel afzonderlijke reeksen te vereenigen, welke uitsluitend betrekking hebben of op het aanbesteden van het maken en herstellen van bruggen of op het verboeken van van eigenaar verwisselde contribuabele landen of op het verbod om in de verpachte vischwaten te vischen enz. De resolutieregisters, of Veenregisters gelijk zij van oudsher heeten, verordenen tengevolge van de wijze, waarop zij zijn ingebonden, een bijzondere nauwlettende behandeling. Naar het schijnt heeft men in de 18e eeuw de oudste twaalf registers, loopende over 1546-1616, om ze beter te conserveeren in vier banden saamgebracht, doch zonder bij het inbinden de orde in acht te nemen, waarin zij op elkander behoorden te volgen, zoodat bij voorbeeld in den eersten band de registers zijn ingebonden in deze volgorde: V, VI, IV, II, III en I. Blijkbaar heeft men zelfs, wat erger is, van sommige registers alleen enkele quaterns in den bestemden band opgenomen en de overige links laten liggen. Ik heb deze niet ingebonden quaterns in een afzonderlijke portefeuille bijeengebracht en door verwijzingen in den inventaris hierop de aandacht gevestigd. Het komt mij voor dat daardoor alsmede door het geven van een iets uitvoeriger beschrijving der Veenregisters de bezwaren konden worden weggenomen, die anders aan hun gebruik

VERSLAG

OMTRENT

OUDE GEMEENTE-, WATERSCHAPS- EN
VEENDERIJ-ARCHIEVEN

IN DE

PROVINCIE

UTRECHT

OVER

1900—1902.

(Uitgebracht en gedrukt op last van Gedeputeerde Staten).

UTRECHT,
KEMINK & ZOON.
(Over den Dom).
1902.

Titelpagina van de inventarisatie van het Veenraadschaparchief door J. de Hullu

zouden verbonden blijven.

De regeling der andere serieën geeft tot geenerlei opmerking aanleiding. Zij liep betrekkelijk spoedig af, maar veel meer studie had ik, zooals gewoonlijk het geval is, aan de ordening van de losse stukken te besteden. Ook waren in dezen de gevolgen van de verwarring, door verkeerd beheer of andere oorzaken te weeg gebracht, veel ernstiger. Bijzonder noodlottig voor de orde der stukken schijnen de herhaalde verhuizingen te zijn geweest, waaraan het archief van het Veenraadschap blootgesteld is geweest. Oudtijds bewaard in een kist ten huize van een der Veenraden te Utrecht schijnt het naderhand gehuisvest te zijn geweest op de griffie van het Hof van Utrecht, totdat het eindelijk voor goed werd overgebracht in het polderhuis te Veenendaal. Daar berustte het in de benedenverdieping tot 1855, toen men het wegens de overstroming bij gelegenheid van de doorbraak van den Grebbedijk inderhaast naar boven moest brengen, wat de wanorde, die er reeds in heerschte, nog deed toenemen. Doch wellicht nog verderfelijker uitwerking heeft de slordigheid van vroegere archiefbeheerders gehad. Meermalen vindt men er in het archief zelf de sporen van, dat men bij het doen van eenig onderzoek van administratief belang uit dossiers, uit liassen, in het kort van overal heen stukken heeft bijeenverzameld, die over de quaestieuse punt licht konden verspreiden, om deze dan vervolgens tot een bundel te vereenigen en in dien toestand te laten. Zoo dikwijls mij een dergelijke bundel onder de oogen kwam nam ik dien uit elkander en voegde de afzonderlijke stukken in bij de dossiers of liassen, waarvan zij oorspronkelijk een deel hadden uitgemaakt. In gevallen, waar geen uitwendige kenteekenen aanwezig waren die mij hierbij de weg konden wijzen, zag ik mij wel genoodzaakt om gissenderwijs vast te stellen, hoe de stukken moesten worden saamgevoegd om ze weder in hun oud verband terug te brengen. Ik heb mij beijverd dit naar mijn beste vermogen te doen: ik hoop dat het mij overal moge gelukt zijn. Waar een dossier of lias ongeschonden in stand was gebleven, gelijk een enkele maal voorkwam, bepaalde zich mijn taak tot het beschrijven van den inhoud of, wanneer die reeds door een opschrift, doch minder juist of onvolledig, was aangeduid, tot het geven van een nauwkeuriger en meer uitvoerige beschrijving.

Op de regeling der afzonderlijke serieën, dossiers en liassen volgde hun

beschrijving en, nadat ook dit werk was verricht, de ineenzetting van den inventaris en in verband daarmee de definitieve nummering. Het voorbeeld van mijn voorgangers volgende, verdeelde ik den inventaris in een aantal rubrieken. Een van deze, waarin de stukken zijn opgenomen, welke den Grebbedijk en de Waterlooing aan den Rooden haan betreffen, meende ik in twee afzonderlijke afdeelingen te moeten splitsen, waarvan de eerste tot op het aanleggen van genoemde waterloozing in het begin der 18e eeuw loopt en de ander stukken bevat, die van na dien tijd dagteekenen en dus de Grebbedijk en de Waterlooing gelijkelijk betreffen. Een zevental nummers, die niet onder een van de andere rubrieken waren te brengen, of klaarblijkelijk niet met het archief van het Veenraadschap samenhangen, zijn opgenomen in een afzonderlijke afdeeling Varia.

Een geheel eigenaardige plaats wordt in de inventaris ingenomen door een vrij omvangrijke bescheiden rakende de kerkelijke administratie van Veenendaal in vroeger tijd. Tot verklaring van het zeker niet alledaagsch verschijnsel, dat zich in een waterschapsarchief een dergelijke collectie bevindt, zij het mij veroorloofd in een korte historische uitweiding te treden. Nadat keizer Karel V in 1546 aan een vereeniging van geërfden octrooi had verleend om de oude Grift, gedurende de jaren 1473-1481 door bisschop David van Bourgondië gegraven doch sedert volslagen onbruikbaar geworden, wederom uit te diepen en verder door te trekken, vestigde zich allengs langs de Grift en haar wijken een vrij talrijke bevolking. Zij behoorde kerkelijk onder de parochie Ede of, voor zoover zij op Stichtschen bodem woonde, onder die van Rhenen. Op den duur echter werd die toestand wegens den verren afstand van die beide kerken voor de geloovigen onhoudbaar. Het middel om verbetering aan te brengen lag voor de hand: het bestond hierin dat er een afzonderlijk kerspel Veenendaal met eigen kerk werd opgericht. Hoe echter aan de daartoe benoodigde fondsen te komen? De geërfden hadden zich voor den aanleg der Grift reeds zoo groote offers getroost, dat zij zich buiten staat verklaarden ook nog de kosten van de oprichting eener nieuwe parochie voor hun rekening te nemen. Gelukkig echter wisten zij een middel te bedenken, waarbij zij "in dese nyet merckelicke bezwaert ende nochthans die erectie der kercke gevordert zoude werden". Dicht bij de Grift lagen ongeveer honderdzeventig

morgens zoogenaamd onvrij, d.i. niet tot het gebruik der Grift gerechtigd, veen. Wanneer de landsheer octrooi wilde verleen en om ook deze perceelen vrij te maken, dan konden, meenden zij, met het geld, dat daarvoor ingevolge het octrooi van 1546 aan de kas van hun vereeniging moest voldaan worden, de kosten van den opbouw der kerk worden bestreden. Een request van die strekking, waarin tevens verzocht werd dat een van de in vroeger tijd op het kasteel ter Horst gevestigde kanunnikprebenden bij eventuele vacature voor de bezoldiging van den pastoor mocht bestemd worden, werd door de geërfden bij de Brusselsche regeering ingediend en eerlang met een gunstige beschikking beantwoord: in 1557 ontvingen de geërfden van koning Filips II verlof om de nieuwe kerk te stichten en de onvrije venen ter bestrijding van de kosten van aanbouw en onderhoud in de Grift te brengen, terwijl zij de toezegging bekwamen dat de van ter Horst afkomstige prebende, welke op het oogenblik aan de kerk van Rhenen verbonden was, na het overlijden van den tegenwoordigen bezitter met het pastoraat der nieuw op te richten parochie Veenendaal zou worden vereenigd. De landkommandeur der Duitsche orde, balije van Utrecht, als collator der kerk van Rhenen, en de pastoor van Ede namen er, tegen uitkeering van een jaarlijkse recognitie, genoegen mede dat de reeds gebouwde of nog te bouwen woningen van de parochiën Rhenen en Ede werden afgescheiden en bij het nieuwe kerspel Veenendaal gevoegd, en nu stond er aan de verwezenlijking van het plan niets meer in de weg. De kerk werd gebouwd en op 3 Juni 1566 gewijd, en in den loop van het volgend jaar werd Cornelis Gerritsz. Walmert met de Rhenensche prebende begiftigd en tot pastoor van Veenendaal benoemd.

De nauwe band, aldus reeds bij de stichting van het kerspel tussen de kerk en het Veenraadschap gelegd, bleef gedurende ruim twee en een halve eeuw onverbroken in wezen. Het Veenraadschap zorgde voor het onderhoud der kerkelijke gebouwen, terwijl de geërfden op de zoogenaamde open rekendagen, die om de twee jaar plaats hadden, de kerkmeesters aanstelden en hunne rekeningen door de rekenmeesters lieten opnemen. Eerst het Koninklijk besluit van de 14 Maart 1823 n° 95, waarbij de kerkmeesters in de provincie Utrecht afgeschaft en door colleges van kerkvoogden vervangen werden, maakte aan dien staat

van zaken een einde. Met dat al schijnt er ook nog daarna zooveel onzekerheid omtrent het recht van het waterschap op de kerk te zijn blijven heerschen, dat de kerkvoogden nog zoo laat als het jaar 1870 zich gedrongen gevoelden een request aan de Veenraden te richten, waarbij zij dezen verzochten om op een vergadering van Veenraden en geërfden te doen uitspreken, dat deze het eigendom was der kerkelijke gemeenten en dat degenen, die voortaan geërfden werden, geen aanspraak meer hadden op een vrije plaats in de kerk.

Ten slotte mag ik niet nalaten aan Uw College, met inbegrip van de Voorzitter en den Griffier, mijn oprechten dank te betuigen voor al hetgeen het gedaan heeft op mij de vervulling mijner taak gemakkelijk te maken. U, na al wat reeds in dezen door U is verricht, de belangen der nog ongeordende gemeente-, waterschaps- en veenderijarchieven in Uw provincie nogmaals aan te bevelen is onnoodig: Uw College heeft genoegzaam getoond hoezeer het deze aangelegenheid ter harte neemt. Ik heb de eer mij te noemen,

Edelgrootachtbare Heeren,
met verschuldigde gevoelens van hoogachting,
Uw dienstwillige dienaar,

J. de Hullu

's Gravenhage, 25 September 1902

Opening molen "De Vriendschap"

Met veel genoegen bekeek Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Claus op dinsdag 19 december 1995 de onder auspiciën van Oud Veenendaal ingerichte expositie over molen De Vriendschap. Met behulp van foto's, krante-artikelen en dergelijke werd op de maalzolder een beeld geschetst van de molen in de loop der jaren. De tentoonstelling was ter gelegenheid van de heringebruikname voor deze ene dag samengesteld en trok tijdens het open huis in de middag- en avonduren veel belangstelling.

Prins Claus is beschermheer van de Vereniging De Hollandsche Molen en in die functie was hij uitgenodigd. Door aan de vang te trekken, zette hij de molen in beweging, als teken dat de restauratie voltooid was. Daarna ging het gezelschap van zo'n zestig genodigden de molen binnen waar de vrijwillige molenaars Gert van Eden en Emiel van Schaik de Prins een en ander uitlegden over de werking van een molen. Op de eerste verdieping

Martin Brink geeft namens Oud Veenendaal uitleg over de molen De Vriendschap, de relatie met de Nieuwe Molen en het belang daarvan voor Veenendaal (Foto Cijvat/copyright gemeente Veenendaal)

stonden op dat moment vertegenwoordigers van Oud Veenendaal - voorzitter G. Verhoef, secretaris R. Bisschop en bestuurslid M. Brink - gereed om Prins Claus bij de tentoonstelling van enige informatie te voorzien.

Naast het oude beeldmateriaal bewonderde de Prins ook foto's van de restauratie. De plaatselijke foto-hobbyist Pieter Limbeek jr. was regelmatig op De Vriendschap te vinden en fotografeerde de restauratie van week tot week. Een aantal foto's, keurig in passe-partout gevat, hing op de gelegenheidstentoonstelling. De officiële opening betekende het sluitstuk van de ruim één jaar durende restauratie. Ter gelegenheid van de heringebruikname ontvingen alle genodigden een beker met daarop een afbeelding van de molen en een Vriendschapsbrood. De plaatselijke bakkers zorgden ervoor dat van het eerste gemalen graan speciale broodjes werden gebakken.

Na de officiële handelingen: het gezelschap leidt de Prins naar zijn auto. Van links naar rechts mevrouw T. Brink-Walsweer, Commissaris jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland, ZKH Prins Claus, B. Vrieling (voorzitter Stichting Stellingkorenmolen De Vriendschap), burgemeester F. Brink en de secretaris van de Prins. (Foto Cijvat/copyright gemeente Veenendaal).

Uitslag fotowedstrijd

Tijdens de lustrumbijeenkomst op 23 november 1995 werd de uitslag van de fotowedstrijd bekend gemaakt.

De eerste prijs ging naar Henk Fortuijn uit Elst (zie foto), de tweede prijs naar P. Limbeek jr. uit Veenendaal en de derde prijs naar G. J. de Jager, eveneens uit Veenendaal. De drie prijzen werden ter beschikking gesteld door Van de Peppel Fotografie in winkelcentrum Scheepjeshof.

Jaarverslag Historische Vereniging 1995

Bijeenkomsten

De eerste bijeenkomst van 1995 vond op 23 maart plaats. Deze was tevens de jaarvergadering. Het jaarverslag van de secretaris gaf geen van de aanwezigen aanleiding tot op-of aanmerkingen. De kascontrole-commissie, bestaande uit de heren Slok en Van Ginkel, had de financiën gecontroleerd en in orde bevonden; ook het jaaroverzicht van de penningmeester werd zonder discussie aanvaard. Tot leden van de kascommissie werden benoemd: de heren Van Ginkel en Van Soest. Daarna volgde de vaststelling van het huishoudelijk reglement, dat in concept in het maartnummer van *Oud Veenendaal* was opgenomen. Dit reglement werd zonder op- of aanmerkingen unaniem goedgekeurd. Vanwege de bestuursuitbreiding die in 1994 had plaatsgevonden, moest het rooster van aftreden worden aangepast. Mede met het oog op de inmiddels in gang gezette voorbereidingen voor de tweede lustrumviering aan het einde van 1995, deed het bestuur een voorstel waarbij voor enkele bestuursleden een overschrijding van de vierjarige zittingsduur zou optreden. Dit voorstel werd zonder discussie door de vergadering aanvaard. Na dit huishoudelijke deel volgde een indringende lezing door de heer A.J. van Dijk over *Joods Veenendaal*.

Op 15 juni was de tweede bijeenkomst. Mevrouw A. Vermeulen-Esser vertelde het een en ander over *klederdrachten* uit Veenendaal en omgeving. Mede door de assistentie van haar drie dochters werd het een fraaie show.

Op 12 september hield de secretaris, de heer R. Bisschop, een dia-lezing in het kader van de herdenking van 'Veenendaal 200 jaar zelfstandige gemeente' onder de titel *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd*. Deze lezing werd gehouden in Eltheto. Na afloop was voor het eerst het herdenkingsboekje met dezelfde titel verkrijgbaar. Voorafgaande aan de presentatie werd aan de heer mr R. Ottens de monumentenoorkunde voor het pand Kerkewijk 53 uitgereikt. De oorkonde ging vergezeld van een tekening van het pand.

Met de laatste bijeenkomst van dit jaar, op 23 november, vierde de vereniging haar tweede lustrum.

Het aantal aanwezigen op de verenigingsavonden varieerde op de eerste drie bijeenkomsten van zo'n honderd tot 200 personen, terwijl ca. 350 personen de lustrumbijeenkomst bezochten. Op de septemberbijeenkomst

na werden alle bijeenkomsten weer gehouden in 'De Meent', die daarvoor belangeloos ruimte beschikbaar stelde. Graag willen we op deze plaats daarvoor onze dank uitspreken.

Bestuurslid M. Brink zorgde vrijwel elke bijeenkomst weer voor een mini-expositie van 'iets Veens'.

Lustrum

In het kader van de lustrumviering droeg niet alleen de lustrumbijeenkomst op 23 november een feestelijk 'aangekleed' karakter, maar vonden ook diverse andere activiteiten plaats. Een uitgeschreven fotowedstrijd leverde 14 inzendingen op. De prijzen ervoor waren beschikbaar gesteld door Van de Peppel Fotografie in de Scheepjeshof.

Op de lustrumavond hield dr H.P. Deys een lezing over *Water over Veenendaal*. Verder werd het lustrumfotoboek onder de titel *Veranderd Veenendaal* van de hand van Martin Brink gepresenteerd, werd de proefdruk van de *Kadastrale Atlas Veenendaal 1832* overhandigd, en waren er speeches door burgemeester F. Brink en wethouder J.M.J. Pilon. Bovendien overhandigde Raet Systems & Services als verjaardagscadeau aan de vereniging

De heer J. Plattel van Raet Systems & Services BV biedt de vereniging twee computers aan.

twee computers. Incasso Consult Utrecht (ICU) verklaarde zich bereid de aanschaf van een laserprinter financieel mogelijk te willen maken.

Uitgaven

De redactiecommissie bracht dit jaar de gebruikelijke vier nummers van *Oud Veenendaal* uit, qua lay-out alle weer verzorgd door mw J. Regtop.

Van de vier nummers waren er deze jaargang twee themanummers. Het

Burgemeester F. Brink ontvangt het eerste exemplaar van het boek 'Veranderd Veenendaal' uit handen van de voorzitter.

septembernummer was gewijd aan het thema 'Veenendaal 200 jaar zelfstandige gemeente', terwijl het lustrum-thema 'Veenendaal en het water' eveneens een fraai themanummer met enkele oorspronkelijke artikelen en zelfs een kleurenfoto in het hart opleverde.

Een tweetal boekwerken werd dit jaar uitgegeven door Oud Veenendaal. In september verscheen in samenwerking met de gemeente Veenendaal het herdenkingsboekje van de hand van R. Bischof, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd, 1795-1813*. In het kader van de lustrumviering verzorgde M. Brink een fotoboek *Veranderd Veenendaal. Verleden en heden in beeld*. Dit boek kon dankzij spon-

soring voor alle leden gratis verkrijgbaar worden gesteld. Verder werden door de voorzitter van de werkgroep Kadastrale Atlas, het bestuurslid de heer L.G.W. Smolders, de resultaten van het project *Kadastrale Atlas Veenendaal 1832* aan het bestuur overhandigd, waarna afronding zal volgen in de vorm van een publikatie. Deze zal bestaan uit een portefeuille met een aantal kaarten vergezeld van een beschrijvend boekwerk. De gemeente Veenendaal stelde voor de realisatie een substantieel bedrag beschikbaar. De sponsors en subsidiegevers hebben het mogelijk gemaakt om van dit lustrumjaar een actief publikatiejaar te maken. Daarom: onze hartelijke dank daarvoor.

Overige activiteiten

De noodzaak van een documentatiecentrum voor de vereniging is ook dit jaar op verschillende momenten onder de aandacht gebracht van de gemeente en van andere instellingen.

Door het bestuur werd o.m. een reglement voor de werkgroepen en een redactiestatuut vastgesteld.

De heer D.J. Bouwhuis vertegenwoordigde de historische vereniging ook dit jaar in de Monumentencommissie; de heer J.H. Barrau participeerde namens onze vereniging in het Comité Open Monumentendag. Ook de diverse werkgroepen bleven in meer of wat mindere mate actief.

In het najaar werd een cursus paleografie verzorgd door de heren Jochemsen (gemeente-archivaris) en Bisschop. In totaal telde deze cursus - op twee niveaus aangeboden - zo'n 30 deelnemers.

Gekoppeld aan het feestelijk jaar werd een ledenwerf-actie gevoerd. Dit leverde rond de 80 nieuwe aanmeldingen op, waardoor het jaar 1995 op 31 december per saldo kon worden afgesloten op 598 leden.

Medewerkers

Evenals voorgaande jaren kon het werk van de historische vereniging weer gedaan worden dankzij de steun en hulp van verschillende vrijwilligers, die veelal belangeloos werk voor de vereniging verrichten. Als bestuur willen we daarom in dit jaarverslag graag alle medewerkers weer bedanken. Ook een woord van dank aan de directie van het Ichthus-College, die het bestuur van Oud Veenendaal de noodzakelijke vergaderruimte bood, maar bovendien ook de lesruimtes voor de paleografie-cursus.

R. Bisschop

Jaarverslag penningmeester

HISTORISCHE VERENIGING OUD VEENENDAAL

REKENING 1995

<u>Inkomsten/uitgaven terzake van :</u>	<u>Inkomsten :</u>	<u>Uitgaven:</u>
A. Contributies en donaties	f 19.475,-	f 108,-
B. Bijdragen van sponsors en subsidies	" 21.025,-	" 96,-
C. Bankrenten en -kosten	" 321,56	" 37,80
D. Uitgaven (boeken en dergelijke) o.a. "Een tweeling zelfstandig", "Veranderd Veenendaal", Kadastrale atlas in voorbereiding	" 17.237,05	" 23.026,47
E. Blad Oud Veenendaal	" 697,50	" 15.330,29
F. Lezingen en Lustrumviering	" -	" 2.928,80
G. Werkgroepen en Commissies	" -	" 561,25
H. Administratie	" -	" 377,85
I. Bestuurskosten	" -	" 935,45
J. Contributies aan en Lidmaatschappen van andere organisaties en instanties	" -	" 206,-
K. Diversen	" 100,-	" 2.091,39
T o t a a l	f 58.856,11	f 45.699,30
Batig saldo	-	" 4.156,81
Reservering t.b.v. kadastrale atlas (subsidie)	-	" 9.000,-
Algeheel totaal	f 58.856,11	f 58.856,11

BALANS PER 31 DECEMBER 1995

<u>Activa :</u>		<u>Passiva :</u>	
Saldi: Kas	f 461,-	Eigen vermogen 1 januari '95	f 11.796,53
Bank	" 18.072,05	Positief resultaat 1995	" 4.156,81
Giro Postbank	" 9.068,89		
Depot bij PTT-post	" 100,-	Eigen vermogen 31 decemb. '95	f 15.953,34
Nog te ontvangen contributies	-	Bestemde reserve kad.atlas	" 9.000,-
Nog te ontvangen betalingen	" 1.926,40	Nog te betalen posten	" 4.500,-
Overige bezittingen	PM*)	Vooruit ontvangen contrib. '96	" 175,-
Totaal	f 29.628,34	Totaal	f 29.628,34

*) STAAT VAN OVERIGE BEZITTINGEN:

- 2 personal computers (lustrumgeschenk RAET Systems & Services)
- 1 printer (verkregen met sponsorbijdrage van Incasso Consult Utrecht)
- 1 personal computer met printer (afgeschreven)
- 1 IBM-composer (afgeschreven)
- 12 ex. boek "De Veenkolonie Veenendaal"
- 90 ex. boek "Het veen, de veenraden en het Veenraadschap"
- 8 ex. boekje "De Oude of Salvatorkerk"
- 23 ex. boekje "Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal" - 1e deel
- 18 ex. boekje "Eigenaren van graven in de Kerk te Veenendaal" - 2e deel
- 278 ex. boekje "Een tweeling zelfstandig"

ENKELE AANTEKENINGEN BIJ DE JAARSTUKKEN 1995.

- A. Contributies en donaties: In 1995 bedroeg het gemiddelde contributiebedrag per lid f 26,80 (1994: f 27,06). Het bestuur is dankbaar voor de vele bijdragen, die de minimumcontributie te boven gingen. Onder de donaties worden gerekend de vrijwillige bijdragen voor het lustrumboek, die aan het einde van het jaar al ruim f 3.000,- bedroegen.
- B. Voor het bedrukken van bladwijzers met advertenties werd f 500,- ontvangen. Sponsors droegen f 10.525,- bij voor de totstandkoming van het lustrumboek "Veranderd Veenendaal". De gemeente Veenendaal verleende een subsidie van f 9.000,- voor de kadastrale atlas, die spoedig zal verschijnen. Incassoconsult Utrecht maakte het met een bijdrage van f 1.000,- mogelijk een kwalitatief goede printer aan te schaffen. Raet Systems & Services b.v. schonk de vereniging een tweetal personal computers.
- F. Lezingen en Lustrumviering: Het feit, dat de lezing van september in Eltheto werd gehouden maakte dat we werden geconfronteerd met kosten als zaalhuur en koffie- en theevoorziening. Voor de lustrumavond werd een bedrag van ca. f 1.800,- aan extrakosten gemaakt.
- K. Bij de post Diversen zijn o.a. ondergebracht de kosten van de monumentenoorkunde, de fotowedstrijd en het cadeau voor "De Meent" en ook de aanschaf van de onder B. genoemde computerprinter.

HISTORISCHE VERENIGING OUD VEENENDAAL

BEGROTING 1996

<u>Geraamde inkomsten/uitgaven terzake van:</u>	<u>Inkomsten:</u>	<u>Uitgaven:</u>
A. Contributies en donaties	f 19.500,-	f -
B. Bijdragen van sponsors en subsidies	" 500,-	" -
C. Bankrenten en -kosten	" 300,-	" 50,-
D. Uitgaven (boeken en dergelijke) o.a. Kadastrale atlas en boekje "Luidgelden"	" 20.500,-	" 18.500,-
E. Blad Oud Veenendaal	" 500,-	" 15.050,-
F. Lezingen	" -	" 800,-
G. Werkgroepen en Commissies	" -	" 4.000,-
H. Administratie	" -	" 400,-
I. Bestuurskosten	" -	" 1.500,-
J. Contributies en Lidmaatschappen	" -	" 250,-
K. Diversen	" -	" 250,-
T o t a l e n	f 41.300,-	f 40.800,-
Verwacht batig saldo		" 500,-
Algeheel totaal	f 41.300,-	f 41.300,-

Bericht van Het Kleine Veenloo

Het jaar 1995 was een goed jaar voor het museum. Alle wisselexposities zijn goed bezocht. Uitschieter was de expositie *Oorlogsjaren* rond 4 en 5 mei met meer dan tweeduizend bezoekers. Met name veel scholen maakten gebruik van de gelegenheid te kijken naar de verzamelde bronnen en te luisteren naar het verhaal van een betrokkene over de gevolgen van de oorlog voor individu, groep en samenleving. Ook op bijzondere dagen zoals Open Monumentendag, Koninginnedag en Tweede Kerstdag was het bijzonder druk in het museum. Voor het vierde achtereenvolgende jaar ligt het bezoekersaantal tussen de vier- en vijfduizend.

Het programma voor de komende periode is als volgt: in april toont de Stichting Kursusproject Veenendaal werkstukken van deelnemers op allerlei gebied, zoals schilderen met olieverf, aquarelleren, patchwork, kalligrafie en boetseren. Daarna komt de expositie *En dan die kale Fransen*. Deze gaat over de Franse tijd en toont aspecten van de veranderende samenleving. Tot 25 maart bestaat de wisselexpositie uit verschillende onderdelen die de boerderij als onderwerp hebben. De expositie heet: *Van nut naar sier*. Van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur komt de expositie over de boerenerven. Met behulp van teksten en afbeeldingen wordt beschreven hoe een boer met de ruimte om zijn boerderij omgaat. Bijvoorbeeld dat hij onderscheid maakt tussen 'voor' en 'achter', dat hij verschillende bomen en planten gebruikt met een bepaalde bedoeling of vanuit bijgeloof. Maar u krijgt ook antwoord op een vraag als: hoe is het boerengerecht 'kruudmoes' ontstaan? Het Landbouw Historisch Museum in Wageningen heeft enkele fraaie oude landbouwwerktuigen uitgeleend: een oude ploeg en eg, een zaaivool met strijkstok en een maquette van een boerderij.

In Veenendaal is het secretariaat gevestigd van de Landbouwminiaturen Club Nederland. Dit is de enige club in Nederland voor de liefhebbers en verzamelaars van landbouwminiaturen. Van enkele leden van deze vereniging staat een deel van de verzameling in het museum. De jongste verzamelaar, de elfjarige Henk van Hasselaar uit Veenendaal, heeft ook een deel van zijn collectie uitgeleend, waaronder zijn 11 pk Deutz-trekker uit 1936. *De expositie is te zien in het historisch museum Het Kleine Veenloo aan Markt 10 te Veenendaal. Het museum is geopend van dinsdag t/m zaterdag van 10.00 tot 16.00 uur; telefoon: 0318-550010.*

Boekaankondigingen

In ons blad worden uitsluitend nieuwe uitgaven besproken die een relatie hebben met de geschiedenis van Veenendaal. Wij proberen hiermee de bibliografie van Veenendaal zo volledig mogelijk te houden. Deze keer een beknopte bespreking van een aantal boeken.

*Martin Brink, **Veranderd Veenendaal, verleden en heden in beeld**, Historische Vereniging Oud Veenendaal, Veenendaal 1995, 128 blz., ISBN 90-800580-3-3*

In dit boek met ruim 150 foto's worden beelden uit het verleden met een recente foto vergeleken en in tekst toegelicht. De foto's zijn van zeer goede kwaliteit en de tekst bevat veel informatie. De foto op de omslag laat zien hoe de kap op de molen De Vriendschap wordt geplaatst. Een aardige gedachte na de foto op de omslag van 'Veenendaal, geschiedenis en architectuur' dat drie jaar eerder verscheen. Wat zei Bredero ook weer?

Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht, Matrijs, Utrecht

Onder auspiciën van de Stichting Utrechtse Kastelen verscheen dit standaardwerk dat veel wetenschappelijke informatie verschaft. Het boek is royaal uitgevoerd en geïllustreerd.

Prattenburg voldeed kennelijk niet aan de criteria.

***Renswoude in 1832. Grondgebruik en eigendom**, Werkgroep kadastrale Atlas, provincie Utrecht en Historische Vereniging Oud Renswoude*

Als eerste deel in de reeks 'Kadastrale Atlas Provincie Utrecht' verscheen de kadastrale atlas van Renswoude. Het kreeg een eigentijdse omgeving en een goede inleiding. De oude kadastrale kaarten werden middels moderne technieken digitaal overgetekend en opnieuw afgedrukt. Ook een deel van de huidige gemeente Veenendaal vormde in 1832 een deel van de kadastrale gemeente Renswoude.

*G.P. van de Ven e.a., **Niets is bestendig. De geschiedenis van de rivieroverstromingen in Nederland**, Matrijs, Utrecht*

Uitgeverij Matrijs is bekend vanwege zijn vele (lokaal-)historische

uitgaven. Dit boekje sluit goed aan bij het jubileumnummer van ons blad (november 1995).

Kees Mandemakers en Onno Boonstra (red.), De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw, Van Gorcum, Assen, ISBN 90 232 3047, prijs: f 39,50

De provincie Utrecht is in een aantal opzichten Nederland in het klein. In dit boek wordt aan de hand van de 'Historische Steekproef Nederlandse Bevolking' de levensloop van mensen in de periode 1812-1832 gereconstrueerd. Een periode met grote veranderingen vindt zijn weerslag in deze fraaie studie.

L. Wegkamp, Het openbaar lager onderwijs in Veenendaal van 1795-1920 (doctoraalscriptie Nijmegen 1995)

De redactie kreeg deze doctoraalscriptie toegezonden en stelt dat zeer op prijs. Het is opvallend hoeveel van dergelijke scripties een deel van de Veense geschiedenis als onderwerp hebben.

Deze scriptie lijkt me een gedegen studie naar de schoolstrijd in Veenendaal. De auteur moet vast nog wel stof over hebben voor een publikatie in ons blad.

Sjoerd de Jong, Veensch verleden in woord en beeld, Van Geyt productions, Ljubjana 1995

Opnieuw is een aantal krantenpublicaties van Sjoerd de Jong gebundeld en aangevuld uitgegeven. Dit keer een nieuwe uitgever en kennelijk een buitenlandse drukker. De verhalen zijn boeiend, de foto's zijn helaas minder goed afgedrukt.

Sjoerd de Jong, Van Veenendaalse IJzerindustrie naar AXA Stenman Holland

1996 is het jaar van de monumenten van industrie en bedrijf. Deze interne uitgave van AXA Stenman past daar goed in. Het is een beschrijving van een echt Veens bedrijf met nu internationale verbindingen. De formules, grote lijnen en menselijke details, is kenmerkend voor de samensteller. Een document.

ACvG

Mededelingen

* De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging Oud Veenendaal wordt gehouden op donderdag 21 maart.

Spreker is dan de heer jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck die iets zal vertellen over het landgoed Prattenburg dat al eeuwen lang in het bezit is van de familie.

Hoewel het landgoed Prattenburg grotendeels in de gemeente Rhenen ligt, stond deze lezing al lang op het verlanglijstje van onze vereniging. Een bijzondere bijeenkomst derhalve!

dus:

- donderdag 21 maart
- om kwart voor acht
- in De Meent, Grote Beer 10
- de heer Van Asch van Wijck over 'Prattenburg'
- iedereen is welkom, de toegang is vrij

* Tijdens de komende bijeenkomst wordt ook de jaarvergadering gehouden. De jaarstukken vindt u in dit blad.

De heer R. Bisschop en de heer M. Brink zijn aftredend als bestuurslid en niet herkiesbaar.

Het bestuur stelt u de volgende kandidaten voor: de heren mr R. Ottens en drs J. Slok.

Tegenkandidaten kunnen conform de statuten ingediend worden.

* Bij dit nummer is een katern gevoegd met de inhoudsopgave van de laatste vijf jaargangen van ons blad. Deze is verzorgd door de heer C. van Viegen. Redactie en bestuur is hem zeer erkentelijk voor deze nuttige aanvulling. Wie deze jaargangen wil laten inbinden, kan daarvoor terecht bij de heer A. Versteeg, Homoet 29, tel. 516020. Voor f 35,- zet hij de jaargangen 6 t/m 10 in een half-linnen band.

* Cursus Paleografie.

Afgelopen najaar bleek weer de nodige belangstelling te bestaan voor de cursus paleografie. Het bestuur heeft daarom besloten dat - bijzondere omstandigheden voorbehouden - ook dit najaar weer een

dergelijke cursus op twee niveaus zal worden aangeboden: één voor beginners en één voor gevorderden. Nadere mededelingen volgen.

* Onze vereniging is de grens van de 600 leden gepasseerd. Dat is echter geen reden om stil te zitten. Integendeel: groei van het ledental moet mogelijk zijn. Helpt u mee?

* Zij die ingeschreven hebben op de uitgave van de kadastrale atlas van Veenendaal zullen binnen enkele weken hun exemplaar thuisbezorgd krijgen.

Oud Veenendaal

Juni 1996

* 11e jaargang, nummer 2
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop
Drs A.C. van Grootheest
J.M.M. Regtop
L.G.W. Smolders

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
Mevr. H.H. Will-van Barneveld, penningmeester
D.J. Bouwhuis
J. T. Slok
L.G.W. Smolders
Mevr. T. Valkenburg-van Brunsvoort

Secretariaat: Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal
telefoon 0318-552828

Ledenadministratie: P. Will, Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal
telefoon 0318-511523

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal
telefoon 0318-528830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Drukkerij Davelaar BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud jaargang 11, nummer 2 (juni 1996)

<i>Van de redactie</i>	47
Werkgroep Kadastrale Atlas, <i>Kadastrale Atlas Veenendaal 1832</i> .	48
G. Arkema, <i>Hollandia en de wol</i>	58
<i>Foto middenpagina</i> : Schets van het plan voor hergebruik van de Hollandiafabriek, Patrimoniums Bouwvereniging	68
M. Brink, <i>De eerste 39 telefoonnummers in Veenendaal</i>	71
M. Brink, <i>Herinneringen van honderdjarigen</i>	77
N. Hiensch, <i>Bericht van Het Kleine Veenloo</i>	87
<i>Boekaankondigingen</i>	89
<i>Mededelingen</i>	91

Het eerste ontwerp van de gevel van het kantoorgedeelte van de Hollandiafabriek aan het Verlaat, 1918

Van de redactie

De afgelopen tijd hebt u in de plaatselijke nieuwsbladen het een en ander kunnen lezen over ontwikkelingen rond de Hollandia-fabriek aan het Verlaat. Enkele jaren geleden is in opdracht van het gemeentebestuur een inventarisatie van monumentale gebouwen in onze gemeente gemaakt, en daarin werd deze fabriek vrij hoog gewaardeerd. Uiteindelijk kwam het pand na enige politieke aarzeling toch niet terecht op de door de gemeenteraad vastgestelde definitieve monumentenlijst.

Ondertussen vonden nog andere inventarisaties plaats, o.m. door de provincie. En in de loop van het 'Jaar van het industrieel erfgoed' 1995 werd duidelijk, dat het fabriekspand aan het Verlaat provinciaal en zelfs landelijk gezien hoger gewaardeerd dient te worden dan velen aanvankelijk dachten. Boeiende informatie werd door de heer G. Arkema gepresenteerd in zijn afstudeerscriptie over dit pand.

Gezien al deze ontwikkelingen leek het het bestuur een goede gedachte om de eerstvolgende verenigingsavond te wijden aan de Hollandia wol-fabriek. Aan bod komen de bouwgeschiedenis van de fabriek en het weken in de fabriek, terwijl daarnaast ook ingegaan wordt op de toekomst van het gebouw.

In dit nummer van Oud Veenendaal vindt u, na een artikel over de Kadastrale Atlas, alvast een opwarmertje voor de bijeenkomst die gepland is op 6 juni. Verder treft u een bijdrage aan over het begin van het telefoonnet in Veenendaal en een artikel met herinneringen van 100-jarige Veenendalers.

de redactie

P.S. De heer Van Grootheest verblijft nog tot medio juni in Afrika. Hij laat u allen groeten.

rectificatie:

In het maartnummer zijn per abuis de onderschriften van twee foto's verwisseld. Het betreft de foto's op pagina 12 en 13.

Kadastrale atlas Veenendaal 1832

Na bijna drie jaar van voorbereiding is in het voorjaar van 1996 de Kadastrale Atlas Veenendaal uitgegeven. Het werk brengt Veenendaal omstreeks 1832 in beeld.

De hele uitgave is gebaseerd op gegevens van het eerste Nederlandse Kadaster uit 1832. Bij het samenstellen van de Atlas is uitgegaan van originele archiefstukken zoals de historisch waardevolle kadastrale kaarten (minuutplannen) en de oorspronkelijk Aanwijzende Tafel (OAT).

Daarmee is tot nu toe vrij toegankelijk materiaal in een handzaam formaat ter beschikking gekomen van iedereen die geïnteresseerd is. Het gehele grondgebied van de huidige gemeente is opgenomen, zodat in deze Atlas de oorspronkelijke kadastrale gemeenten Stichts- en Gelders Veenendaal zijn opgenomen alsmede delen van Rhenen en Renswoude.

Betekenis

De kadastrale atlas van 1832 geeft een gedetailleerd beeld van de toestand van onze gemeente op dat moment. Niet alleen is er een precieze kadastrale opmeting van het gebied, de bijbehorende Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (O.A.T.) geeft ook aan wie eigenaar is, wat zijn beroep is, wat het grondgebruik is en zo meer.

Ter gelegenheid van de verschijning wordt hieronder in kort bestek ingegaan op het ontstaan van het Kadaster in Nederland. In de Atlas zelf vindt u hierover meer.

Het Kadaster

De Dienst voor het kadaster en de openbare registers (kortweg Kadaster genoemd) is een instelling die met behulp van registers en kaarten alle onroerende goederen en ieders zakelijke rechten daarop in geheel Nederland vastlegt. Het woord kadaster is ontleend aan het Frans; het Franse woord *cadastre* is op zijn beurt ontleend aan het Italiaans *catastro*, *catasto*. Deze beide woorden zijn óf afleidingen van het Grieks-Latijnse *catastatis*, dat 'het opstellen (van de grondbelasting)' betekent óf afleidingen uit het Latijnse *capitastrum*, dat 'lijst van hoofdelijke omslag' betekent.

Het landelijke perceelsgewijze Kadaster

Na de inlijving van ons land bij het Franse keizerrijk in 1810 worden alle bestaande Franse wetten en voorschriften ook in ons land van kracht. Daaronder is het *Receuil Méthodique des lois, décrets, réglemens, instructions et décisions sur le Cadastre de la France*, kortweg *Receuil Méthodique* genoemd, waarmee in Frankrijk reeds in 1809 een begin was gemaakt met de kadastrering. In ons land wordt tot de invoering van het Kadaster besloten bij keizerlijk decreet van 21 oktober 1811. Daartoe verschijnt in 1812 een vertaling van het *Receuil Méthodique* onder de naam *Methodique Verzameling der wetten, decreten, reglementen, instructiën en beslissingen betreffende het Cadaster van het Fransche Rijk*.

Het is dit boekwerk dat in de volgende twintig jaar, tot de invoering van het Kadaster, als het voornaamste richtsnoer voor de opbouw van het Nederlandse Kadaster heeft gegolden, evenals trouwens voor de inrichting van het Belgische Kadaster.

De Burgerlijke Gemeente Veenendaal

De burgerlijke gemeente Veenendaal is ontstaan aan het begin van de Franse tijd. Vanaf 1812 vormen Stichts en Gelders Veenendaal samen één gemeente, maar enige tijd na het herstel van de nationale onafhankelijkheid op 1 december 1813 wordt Gelders Veenendaal weer bij Ede gevoegd. Stichts Veenendaal blijft zelfstandig.

Pas in 1960 worden provincie- en gemeentegrenzen opnieuw herzien en worden delen van de gemeente Rhenen en Renswoude bij Veenendaal gevoegd. Een deel van de oude kadastrale gemeente Gelders Veenendaal verandert zelfs van provincie en wordt eveneens bij (Stichts) Veenendaal gevoegd. Hoewel gemeente- en provinciegrenzen voortdurend in discussie zijn, bestaat deze situatie tot op heden.

Wegen zijn er nauwelijks in het begin van de vorige eeuw. Langs de grote waterwegen zijn er aan weerszijden paden. Enkele wegen zijn eeuwen oud, zoals de Gortstraat, Molenstraat en Achterkerkstraat.

De grenzen van de gemeente

Toen Stichts en Gelders Veenendaal in de Franse tijd enige tijd samen-

gevoegd waren, had al een grensbepaling plaatsgevonden. Deze voldeed echter niet aan de eisen die aan de nieuwe kadastrale opmetingen gesteld werden.

Voor een juiste opmeting was het van belang dat aangrenzende gemeenten dezelfde grens aanhielden. Deze grenzen waren lang niet altijd precies vastgelegd en gaven in het verleden nog wel eens aanleiding tot conflicten.

De grenzen van Stichts Veenendaal zijn al vrij kort na de Franse tijd in een Proces-Verbaal der grensbepaling vastgelegd. Jan Smith, schout van Veenendaal, ging op stap en ontmoette bij de grenzen de aanwijzers van de omliggende gemeenten, waarbij de grens precies werd vastgelegd. Volgens voorschrift werd begonnen bij het meest noordelijke punt waar drie gemeenten elkaar raakten, in dit geval bij de Roode Haan, waar Amerongen en Renswoude aan Veenendaal grenzen. Vervolgens werd met de klok meegelopen: van noord naar oost naar zuid, tot men weer op het beginpunt was aangekomen.

Figuratieve schets van de wandeling die gemaakt werd voor het vaststellen van de gemeentegrenzen van Gelders Veenendaal (1831)

Voor Gelders Veenendaal werd deze wandeling op 14 oktober 1831 gedaan; bijgaand figuratieve schets laat de wandelroute zien, in totaal 15.469 meter volgens het verslag.

Een bijzonder conflict over de grensbepaling is er lang geweest tussen Veenendaal en de kadastrale gemeente Bennekom.

Reeds in 1813, toen de grenzen van de samengevoegde gemeente werden bepaald gaf dat een probleem. Een nog bestaand buurtje aan de Benedeneindse Grift werd zowel door Bennekom als door Veenendaal opgeëist. Na uitvoerige correspondentie werd het gebied bij Bennekom gerekend, zoals de figuratieve schetsen weergeven. De minuutplans en latere kadasterkaarten rekenen het gebied echter nog lang bij (Gelders) Veenendaal.

In 1892 zijn de grenzen opnieuw bepaald; het Proces-Verbaal en de tekeningen daarvan zijn gedateerd 1908.

Secties

Is de gemeentegrens eenmaal vastgesteld, dan volgt de indeling van de kadastrale gemeente in secties. Elke sectie wordt aangeduid met een hoofdletter: A, B, C, enz. Vaak is bij de vorming van de secties de oude indeling van gerechten of buurschappen gevolgd. Ook de naamgeving van de secties vindt veelal hierin zijn oorsprong.

Percelen

Binnen de secties worden de percelen ingemeten. Voorgeschreven is dat de eigenaren de grenzen van hun percelen zelf aanwijzen. Voor het achterhalen van eigenaren heeft de landmeter vaak een beroep moeten doen op allerlei registers en akten; verpondingsregisters en pachtcontracten zijn hiertoe bijvoorbeeld vaak een hulpmiddel geweest.

Stukken grond met een verschillende cultuur -weiland, bouwland, tabaksland, bos- worden tot verschillende percelen gevormd. Bovendien worden reeds in het terrein aanwezige "grenzen" als greppels, sloten en heggen bij de inmeting als perceelsgrens aangehouden.

Het feit dat de beloning van de landmeter ten dele gebaseerd is op het aantal door hem gevormde percelen, heeft er vaak toe geleid dat er een onnodig groot aantal percelen ontstaan is.

De opmeting

Evenals de delimitatie geschiedt de opmeting van grenzen en percelen per kadastrale gemeente.

Ten behoeve van deze opmeting is het noodzakelijk over grondslagpunten te beschikken. Dat zijn vaste herkenningstekens, bijvoorbeeld in de grond geslagen paaltjes en stenen. De onderlinge samenhang daarvan wordt door opmeting bepaald en vastgelegd, zodat afbeelding op papier mogelijk is. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een zogenaamd lokaal driehoeksnet met als centrum de meest in het oog springende (kerk)-toren in die gemeente. Voor zowel Stichts als Gelders Veenendaal is dat de Nederlandse Hervormde kerk op de Markt.

Met de driehoeksmeting voor Gelders Veenendaal werd begonnen in 1826 en deze werd in 1827 getekend en vastgelegd in het Proces-Verbaal van driehoeksmeting. In het veld werden vijftien punten vastgelegd: behalve "de pijl van de toren van Stichts Veenendaal", waren dat bakens in het veld, zoals "aan den Nieuwen Molen in het Bouwland van Brand Maas van Eden" en "bij het Bonte Paard aan de limiet van Bennekom".

Om de juistheid van de opmeting nog eens goed te controleren, vond er een verificatie plaats "ten einde ons te verzekeren van de nauwkeurigheid van de kaarten". Voor Gelders Veenendaal is het proces-verbaal van verificatie getekend door de Ingenieur-Verificateur W. Kuijk op 31 maart 1828, nadat hij ter plaatse op 19 februari 1828 zijn controle-werkzaamheden had uitgevoerd.

Proces-Verbaal ter verdeling van het grondgebied der Gemeente Veenendaal (Stichts) in sectiën (1826)

Detailmeting

De volgende fase in het werk is de opmeting van de percelen, de zogenaamde detailmeting. De perceelsgrenzen en de gebouwen worden door middel van loodlijnen en verlengden opgemeten aan meetlijnen. De resultaten van deze detailmeting worden vastgelegd op veldwerken (door de landmeter in het terrein vervaardigde schetsen met maten). Het vervaardigen van de kaarten vindt plaats, met als grondslag de driehoekspunten, aan de hand van deze veldwerken. Helaas zijn uit de beginperiode weinig veldwerken bewaard gebleven, omdat men deze heeft vernietigd na het vervaardigen van de kaart. Pas later heeft men ingezien hoe belangrijk het is om over reconstructiematen te kunnen beschikken.

De kaarten

De eerste kadastrale kaarten heten de minuutplans. Dit zijn de oorspronkelijke kaarten van het Kadaster, waarop alle gronden, met huizen, erven, wegen, wateren, enz. zijn ingetekend.

De plans zijn per kadastrale gemeente en sectie ingericht. De schaal van de plans is afhankelijk van het ingetekende gebied. Dorps- en stadskernen zijn veelal op 1:1250 getekend; landelijke gebieden op 1:2500. Vrijwel onontgonnen gebieden zijn op 1:5000 weergegeven. De plans hebben oorspronkelijk een formaat van 67 x 100 cm.

De minuutplans zijn per kadastrale gemeente en per sectie ingericht. Eén sectie kan meerdere kaartbladen omvatten. Elke sectie begint met perceelnummer 1; het laatste nummer is onderstreept of als zodanig aangegeven.

De schatting van het belastbaar inkomen van de percelen

Vanwege het fiscale doel dienen alle percelen na opmeting naar kwaliteit en soort geschat te worden. Die schatting is opgedragen aan een ambtenaar van de directe belastingen en aan schatters, die ook wel zettters worden genoemd. Samen vormen zij de Schattingscommissie.

Bij het vaststellen van de grondslagen waarnaar de onderscheidene percelen worden gewaardeerd, is niet de verkoopwaarde van ieder perceel het criterium van de schatting, maar de gemiddelde zuivere opbrengst van ieder perceel. Die geschatte opbrengst noemt men het belastbaar inkomen; later spreekt men van belastbare opbrengst.

Elke klasse tenslotte heeft een eigen tarief. De vaststelling daarvan is destijds voor iedere kadastrale gemeente afzonderlijk geschied door een commissie. Dat heeft geleid tot niet onaanzienlijke tariefverschillen tussen de kadastrale gemeenten.

Alle op de hiervoor beschreven wijze verkregen gegevens worden vastgelegd in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (O.A.T.) genoemd. Deze O.A.T.'s worden per kadastrale gemeente samengesteld.

Verbazingswekkend is het grote verschil in de tarieven. Hoewel gestreefd werd naar afstemming van de tarieven in aangrenzende gebieden, lukte dat niet altijd.

[illegible]

DER GROND-EIGENADEL

EN DE ONGEBOUWDE EN GEBOUWDE VASTE EIGENDOMMEN

Verderwijde verbinding der Poolrussische landmaats (vangetoeld bij art. 12 der wet van 21 Augustus 1924 (staatsblad a^o, der en bij art. 4 en 6 van het Koninklijk besluit van den 20 Mei 1917 (staatsblad a^o, 5) en de landmaats, noemende ze de gemeentelandschappen.

[illegible]

54

De laatste drie klassen betreffen "geringe woningen van bouwlieden, dagloners, arbeiders en handwerkslieden".

Niet alle gebouwen werden belast. Agrarische bedrijfsgebouwen als schuren, schaapskooien en hooibergen waren vrijgesteld, maar ook gebouwen voor de openbare en eredienst, zoals kerken, gemeentehuizen en scholen.

Een apart tarief ("buiten klasse") wordt vermeld voor de "ruime en welingerigte woning in het dorp gelegen" van de familie Wed. Cornelis Slok. Het betreft waarschijnlijk het huis van de enige burgemeester van Gelders Veenendaal en later raadslid van Ede. Voor hen werd f 45,- als grondslag vastgesteld.

Het belastbaar inkomen van de eigendommen

Het kadaster kent ongebouwde en gebouwde eigendommen, waarvoor de tarieven gelden zoals eerder vermeld. In de gemeente Stichts Veenendaal is het grootste oppervlak bouwland, percentueel ruim twee keer zo veel als in Gelders Veenendaal. In Gelders Veenendaal is weiland de grootste categorie, opnieuw ruim twee keer zo veel als in Stichts Veenendaal. Een verklaring zou kunnen zijn dat de grond in Gelders Veenendaal gemiddeld lager ligt dan in Stichts Veenendaal.

In Stichts Veenendaal wordt, voornamelijk in Sectie A, ook water aangegeven: in totaal 10 % van de gehele oppervlakte. In Gelders Veenendaal, dat net zo waterrijk was, komt deze categorie niet voor. Veenderij wordt alleen in Gelders Veenendaal aangegeven, moeras zowel in Gelders- als in Stichts Veenendaal. Met dit Stichtse moeras wordt niet het gebied "De Hel" bedoeld, maar een perceel ten oosten van de tegenwoordige Rauweveldweg, nu als weiland in gebruik.

In Stichts Veenendaal staan 376 huizen en in Gelders Veenendaal 273. Het overgrote deel van de huizen valt in de lagere klassen. In Stichts Veenendaal worden 51 huizen in de klassen boven f 50,- ingedeeld, in Gelders Veenendaal slechts 6. Met name in Sectie C van Gelders Veenendaal komen alleen eenvoudige huizen voor. De beide kadastrale gemeenten Veenendaal kennen een molen en een brouwerij en beiden een grutter en een oliemolen. Economisch lijken beiden zo onafhankelijk van elkaar. Als in de volgende eeuw een tweede kerk in het dorp komt zal deze in Gelders Veenendaal gebouwd worden.

De bewoners

In 1798 bestond de bevolking van Stichts en Gelders Veenendaal uit 3119 personen.

Het beeld van Veenendaal is dat van een eenvoudig dorp met kleine huizen en een relatief arme bevolking dat leeft van zijn omgeving: veen, wol en bijen. De situatie rond 1830, zoals die in deze atlas wordt gegeven is representatief voor de hele periode tussen 1650 en 1850. Grote veranderingen zijn er nauwelijks geweest in deze periode. Ook was er weinig groei.

De beroepen zoals die in de O.A.T.'s vermeld zijn, bevestigen het hierboven geschetste beeld. Alle ambachten en beroepen zoals die in een klein dorp nodig zijn, vinden we vermeld. De slager, de bakker, een molenaar en zelfs een horlogemaker treffen we aan. De landbouw is zeker nog van belang, maar opvallend is het aantal wolkammers dat vermeld wordt, waaronder ook Steven van Schuppen. We zitten in de periode die vooraf ging aan de industrialisatie van Veenendaal.

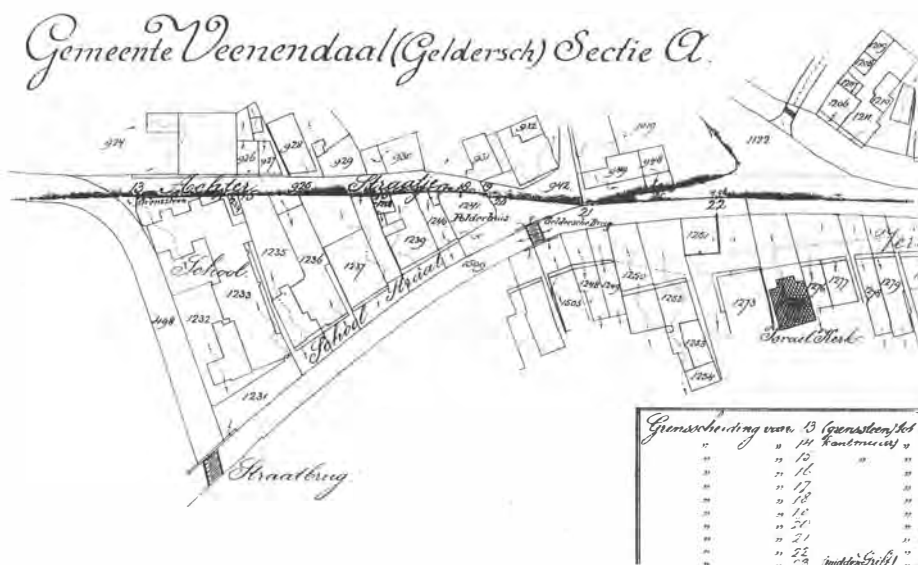
Grondbezit

Als regel is de grond in Veenendaal in eigendom van de gebruiker. Bezit van meer dan 10 hectare komt in Gelders Veenendaal slechts een enkele maal voor en de enige grootgrondbezitster is de Weduwe Vlierden uit Kampen die 65 hectare bezit. Zij is ook een van de weinige grondbezitters buiten het dorp.

In Stichts Veenendaal is de situatie niet anders. Grotere oppervlakten zijn in eigendom bij Anthonie van der Poel en Jan Isacus Smith, die burgemeester was. De Buurt van de Dijk en de Diaconie zijn de belangrijkste rechtspersonen die grond in eigendom hebben.

Verleden en heden

Er is in Veenendaal niet veel dat niet veranderd is sinds de kadastrale opmeting, zoals die in de eerste tientallen jaren van de vorige eeuw is verricht. De grenzen van de gemeente zijn sindsdien gewijzigd en er is een nieuwe burgerlijke gemeente Veenendaal ontstaan. Was in de vorige eeuw slechts een gering deel van het dorp bebouwd, nu wordt ook op de laatste onbebouwd gebleven plaatsen gebouwd. Het natuurgebied "De Hel" en het gebied ten zuiden van de Dijkstraat zijn wellicht

Het centrumgebied van zowel Gelders als Stichts Veenendaal, met de grenzen vastgesteld in 1894 en getekend in 1908

de laatste gebieden binnen de grenzen van het huidige Veenendaal die iets van het Veenendaal van toen laten zien.

Interessanter is daarom wellicht de vraag wat er nog over is van het toen beschreven Veenendaal. Naast de Oude Kerk op de markt zijn dat slechts weinig gebouwen. Zelfs de beide molens dateren van na de kadastrale opmeting.

Toch zijn er bij nadere beschouwing nog wel panden te vinden die ook in 1832 vermeld zijn. Het pand 'Veldhuizen' aan de Achterkerkstraat is er een voorbeeld van. Maar achter de gevels van de Hoofdstraat en de Zandstraat is hier en daar nog een ouder bouwdeel herkenbaar. Ook een enkele boerderij, met name in West, heeft de tijd sinds 1832 overleefd.

Bron

Kadastrale Atlas Veenendaal 1832, Veenendaal 1995

De illustraties bij dit artikel komen uit deze Atlas

Hollandia en de wol

De wolfabriek van de gebroeders Van Leeuwen is een aardig voorbeeld van 19e eeuwse fabrieksbouw. Het gebouw heeft alle kenmerken van wat in de vorige eeuw als een echte fabriek werd beschouwd: stoomaandrijving, een fors indrukwekkend directie- en administratiegebouw, een grote fabriekspoort en een labyrint van gangen en gebouwen waar de productie plaats vond. Opmerkelijk is dit niet. De industrialisatie was in Nederland weliswaar laat op gang gekomen, maar vlak na het midden van de 19e eeuw was de definitieve bouwvorm om grootschalige textielproductie te herbergen wel gevonden. Van Leeuwen kan gerust een latertje genoemd worden en ook zijn fabriek was en is niet typisch voor die industrietak. In dit artikel wil ik een korte rondgang maken door de textielindustrie van de vorige eeuw, stilstaan bij de graad en de mate van mechanisatie en wat voor consequenties dat had voor de gebouwvorm. Ik wil me daarbij beperken tot wol- en katoenverwerking.

De mechanisatie van de textielbewerking is in Nederland vrij laat op gang gekomen. Al in de 16e eeuw was men gewoon wol te spinnen en te weven als huisnijverheid. Het gesponnen produkt werd dan aan rondreizende handelaars, de zgn. fabriqueurs verkocht. De eerste splitsing van functies die in de huisnijverheid op natuurlijke wijze ontstond, was die van spinner en wever. Niet alleen omdat voor beide werkzaamheden een machine en ruimte nodig waren, ook moest er een aardig lange tijd gesponnen worden voordat er geweven kon worden. Een telling in Veenendaal (voor de mechanisatie) leert dat er 200 spinners werkzaam waren, die slechts 20 wevers van garen voorzagen.

Leiden was vanouds een wolstad en had door zijn ligging in de buurt van de grote steden een leidende rol. In Leiden kwam het ook als eerste tot een zekere mate van concentratie. Daar werden al in de 17e eeuw de zgn. manufacturen opgericht; de spinnewielen en de weeframen werden in een werkplaats opgesteld. Voordeel van deze concentratie van arbeid was dat voorheen zelfstandige werkers (maar al totaal afhankelijk van hun opdrachtgevers) nu in loondienst kwamen en niet meer thuis hun beroep uitoefenden. Dat versterkte de continuïteit van de handel van een fabriqueur zowel wat betreft hoeveelheid als kwali-

Briefhoofd van het Hollandia-complex rond 1920

teit. Tegelijk werd de tussenhandel tussen ververs, wevers en spinners ondervangen, zodat de prijs zakte. Verder ontdekte men dat de produktie per persoon steeg door deze concentratie van arbeid. Voor de fabriqueur verzorgde de manufactuur de hoofdmoot van de produktie en voor de piekperioden werden de nog volop bestaande zelfstandige thuiswerkers gebruikt. Door deze vroege vorm van concentratie werd de basis voor mechanisatie gelegd.

Aan het eind van 18e eeuw, nog voor de werkelijke industriële revolutie, werden de eerste machines voor de textielbewerking in Engeland uitgevonden. De uitvinding van produktiviteitsverhogende machines was nodig omdat de aanvoer van materiaal als wol en meer nog katoen in dat land in geen verhouding stond tot de produktiecapaciteit. Het probleem zat 'm met name in het spinnen. Het vervaardigen van garen was de bottle-neck in het proces, want een weefgetouw kon in hetzelfde tijdsbestek vele malen meer garen verwerken dan een spinner kon maken. Dit probleem werd nog versterkt door de uitvinding van de

schietspoel, die de produktie omhoog bracht.

De eerste spinmachine, de 'spinning jenny', kwam in het laatste kwart van de 18e eeuw beschikbaar. Deze Engelse vinding werd al spoedig in België en Duitsland nagemaakt. In vergelijking met traditionele spinnewielen een hele verbetering, want nu werden in hetzelfde tijdsbestek een veelvoud aan klossen garens gesponnen. Het apparaat werkte nog volledig op handkracht en had een werkwijze die nog vaak onderbroken diende te worden. Door de eenvoudige constructie was een jenny door veel thuisspinners te betalen, door de eenvoudige bediening kon hij ook zijn kinderen erop aan het werk zetten. Ook in de manufacturen werd de jenny gebruikt en deze betaalde zich al spoedig terug.

Voortbordurend op de jenny werd het spinnen steeds verder gemechaniseerd. De spinramen werden groter, handkracht voldeed niet meer en de eerste externe krachtbronnen doken op. Nu bleek ook het voordeel van de manufactuurvorm waarin de Leidse textielnijverheid georganiseerd werd. Een rosmolen (paardekracht in een tredmolen), later een stoommachine, kon meer dan een spinmachine aandrijven en deze vorm van aandrijving ging de huisnijverheid ver te boven. Het lag dus voor de hand dat de eerste stappen in de mechanisatie in Leiden gezet werden.

Vanwege een langdurige malaise in de 18e eeuw kwam de stoommechanisatie in Nederland nauwelijks op gang. Dit had te maken met de slechts heel licht groeiende, voornamelijk binnenlandse markt voor wollen stoffen. Spinnen en weven van katoen was nog nauwelijks aan de orde: dat Amerikaanse materiaal was in Nederland vrijwel onbekend. De ondernemers zagen meer in de traditionele wol omdat de markt voor katoenen stoffen in Azië (o.a. Nederlands-Indië) eerst in handen van Engeland was en later door zware concurrentie in handen van België kwam. Het leek voor Nederland ondoenlijk die markt te veroveren en men begon er liever niet aan. Voorlopig bleven de ondernemers gebruik maken van goedkoop gehouden menselijke arbeid.

Enkele experimenten met stoomaandrijving in de wolindustrie zijn er echter wel geweest. Koning Willem I had zich eerder al sterk gemaakt voor katoenindustrie in Nederland, maar zonder succes. Om Nederland toch wat vooruit te helpen, stak hij energie in de promotie van de stoommachine. De allereerste (en door de koning gestimuleerde) stoom-

gedreven spinnerij van Pieter van Dooren in Tilburg (stoommachine geplaatst in 1827) was succesvol, de fabriek sloot pas in de algehele recessie van de jaren '60 van deze eeuw. Pieter van Dooren pakte de zaken groots en op verschillende terreinen aan. Hij zette een groot, toentertijd modern, fabriekspand neer met nieuwe machines en reguleerde de arbeid vrij strikt. Van Dooren had als voorbereiding op deze stap zijn licht opgestoken in Engeland waar men ervaring had met fabrieksmatige produktie, arbeidsorganisatie en kwaliteitszorg.

Dat het ook anders kon bewees de aanwending van stoomkracht in de fabriek van de gebr. Van Hoffen in Almelo. Deze fabriek bleef vanwege het ongebreidelde enthousiasme en de vernieuwingsdrang van de eigenaren steken in de experimentele fase en faillissement volgde. Deze beide voorbeelden zijn slechts uitzonderingen. Vanwege het grote aantal textielarbeiders en de lage loonkosten was het voor ondernemers in Nederland nog jarenlang niet lonend verder te gaan in mechanisatie dan

Het fabriekskomplex van Pieter van Dooren, Tilburg, op briefhoofd

met menselijke of dierlijke energie. Er waren nog veel handspinmachines, een enkele werd door een rosmolen aangedreven en die kon de hoeveelheid produktie goed aan. Er moesten impulsen van buitenaf komen om de verdere mechanisatie op gang te helpen.

De belangrijkste impuls die verandering bracht, kwam uit Engeland. Vanwege de explosieve groei van de spinindustrie werd ook Nederland geconfronteerd met Engels garen voor dump Prijzen. De uitvinding en verbetering van de spinmachines had zo'n grote vlucht genomen, dat er een gigantisch overschot aan garens ontstond, terwijl de weefgetouwen nog in ontwikkeling achterbleven. Tegelijk trok de vraag licht aan omdat men succesvol werd in het veroveren van de zo belangrijke katoenmarkt in Nederlands-Indië. Ondernemers zagen hun kans schoon en richtten steeds grotere weverijen op die met Engels garen snel veel konden produceren. Ook in Veenendaal kwam zo'n weverij. De Veenendaalsche Stoom Weverij werd opgericht in 1861 op aandringen van Koning Willem III om hulp te bieden aan al die Veenendalers die hun bedrijf in de watersnood waren kwijtgeraakt. Deze fabriek dreef op de laatste golven van de Engelse overcapaciteit. Het overschot aan Engelse garens verdween echter even snel als het gekomen was. In de tussentijd had men de weefgetouwen namelijk zodanig verbeterd dat deze de produktiecapaciteit aan konden. Met het beschikbaar komen van meer katoen uit Amerika door snellere oogstmethodes en de toenemende vraag uit Azië werd het ook in Nederland lonend het volledige traject van katoenverwerking te bewandelen. De al eerder genoemde katoenverwerker VSW nam een jaar na stichting ook een stoomspinnerij in dienst. Dat men voorzichtig was en geleerd had van fouten als die van Van Hoffen bleek uit het aantrekken van Engels personeel om in eerste instantie de fabrieksarbeid op te zetten en de machines te onderhouden.

Het uit Amerika geïmporteerde katoen nam zeer langzaam een gedeelte van de plaats van wol in, ook in de Nederlandse samenleving. Aanvankelijk werden de katoenen stoffen voor de export gemaakt (Azië), maar later werd het in Nederland ook populair. Het stugge materiaal wol was door verschillende voorbewerkingen al een stuk soepeler geworden, maar katoen won het in toenemende mate. Ook deed de invloed van de

mode zich gelden, andere stoffen (wol/katoen en wol/zijde) en nieuwe kleuren deden hun intrede. De machinale verwerking van wol volgde de machinale verwerking van katoen op afstand. Verschillende deelbewerkingen waren vrijwel gelijk, reden waarom de zich snel verspreidende katoenverwerkingsmachines ook voor de wol gebruikt werden.

Naast overeenkomsten is er een groot verschil tussen wol en katoen. Wol wordt eerst gekamd, daarna kan het gesponnen worden tot garen. Katoen daarentegen wordt eerst in stroken (lonten) verdeeld door het kaarden, waarna die lonten voorgesponnen worden. Dit grove garen wordt daarna pas in de fijnspinnerij tot het uiteindelijke bruikbare garen gesponnen. Het weven van het garen komt grotendeels overeen. Zo werd er bij de wolfabrieken ook machinaal gesponnen, werd er machinaal geweven en, anders dan de katoen, machinaal gebreid.

Het machinepark van katoen- en wolindustrie verschilde niet wezenlijk en daarom lijken ook de gebouwen op elkaar. Er kan zelfs van eenzelfde gebouwtype gesproken worden. De grootschalige wolindustrie kwam echter wat later op gang dan de katoenindustrie.

De bouwvorm van de textielgebouwen in Nederland wordt eigenlijk beheerst door twee bouwtypen: de hoogbouw en de shedbouw. Er kan van uitgegaan worden dat het de fabrikanten vooral in de beginfase om de meest efficiënte bouwvorm te doen was. Representativiteit en voorkomen waren nog niet aan de orde en deze beide types zijn dan ook uit functionele eisen geboren. Als we kijken naar de functie die in het gebouw moest worden ondergebracht dan zijn er duidelijke verbanden te leggen. Uitgaande van katoen werd de produktie van garens bepaald door het proces van kaarden (kammen tot een soort grove strengen, lonten genoemd), voorspinnen (omwerken van de lonten tot grof garen) en het eigenlijke spinnen tot bruikbaar garen. Kaarden gebeurde doordat katoen door een kaardblok getrokken werd. Later kwamen de kaardmachines, maar deze waren vrij licht van constructie en oefenden geen grote krachten uit op de omgeving. De grofspinmachine was wat werking maar ook wat maat en trilling betreft vergelijkbaar met de gewone handspinmachine. Een handspinmachine was een relatief klein apparaat wat handtilbaar was en geen grote krachten uitoefende op zijn omgeving. De latere machinale spinmachines werden zwaarder maar in onderdelen uiteen te halen en zo te

verplaatsen, grote krachten of trillingen ontstonden er nog steeds niet. Weefgetouwen waren grote houten stellages die, in bedrijf zijnde flink van zich deden horen. Het ritmisch op- en neergaan van de bomen veroorzaakte een zware trilling, een verschijnsel dat zich met stoomaandrijving alleen nog maar versterkte. Het vervangen van hout door ijzer als constructiemateriaal en het verhogen van weefsnelheden droeg hier alleen maar aan bij.

Wassen en verven was een bezigheid met grote zware waskuipen, die gevuld of leeg en groot verschil in belasting op de vloer uitoefenden. Hierbij was wel een lier of een takel nodig om het materiaal in en uit de kuipen te krijgen.

In de begintijd van de mechanisatie werd er in werkplaatsen van één bouwlaag gewerkt, zowel de was-, spin- als de weefbewerkingen. Zodra de stoommechanisatie zijn intrede doet, wordt de fabrikant gedwongen economisch met de machinale energie om te gaan. In de eerste periode van stoomaandrijving werden door de stoommachine drijfassen aangedreven, waarop de verschillende spin- en weefmachines met drijfriemen waren aangesloten. Lange assen waren in de eerste periode taboe, het staal was nog niet van een al te goede kwaliteit, breuken kwamen nogal eens voor en bij breuk in een lange drijfjas stonden dan teveel machines stil. Tevens treedt in een lange as veel torsie (wrin-

Briefhoofd van de firma Franken & Zonen, Tilburg

ging) op, waardoor de as aan het uiteinde onregelmatig loopt en daardoor het gevaar van breuk nog vergroot wordt. Methoden van smering stonden nog in de kinderschoenen en ook van het kogellager had men nog nooit gehoord. Het was dus zaak zo veel mogelijk machines dichtbij de stoommachine te plaatsen, met korte drijfassen die de machines zo direct mogelijk aandreven. Het bouwen van een hoog gebouw met veel korte drijfassen was daarom een logische stap. Aandrijving van twee parallelle assen was overigens een goed oplosbaar probleem.

Voor de spinnerijen werd hoogbouw veel toegepast, ook omdat het strookte bij een functieverdeling. Op elke verdieping vond een bewerking plaats: op zolder het kaarden, een verdieping lager de grofspinnerij en nog een verdieping lager de uiteindelijke spinnerij. Deze laatste liefst niet op de grond, die werd voor andere doeleinden gebruikt. De begane grond van de hoogbouw diende voor zware functies: de stoommachine en -ketel natuurlijk, mogelijk ook weefgetouwen, maar vooral de wasserij en ververij. Bij deze afdeling stak het niet zo nauw met het licht en er was een constructie voor de takel bovenshoofds nodig. De begane grond van de hoogbouw voldeed prima om dit in onder te brengen. Verder was het gewassen en geverfde materiaal al dicht bij de volgende bewerking: het spinnen enkele verdiepingen hoger. Vaak werd de verdieping boven de stoomketel gebruikt om het materiaal te laten drogen.

Telegram Adres GOYARTS ZOON
TELEFOON INTERC. 76

Fabrikanten van Wollen Stoffen.
A. Goyarts Zoon
J.C. *Tilburg*. 12 Maart 1921 19
(TILBURG)

Briefhoofd van de firma Goyarts Zoon, Tilburg

De Hollandia-wol in bedrijf, 1948 (foto Gemeentearchief Veenendaal)

De shedbouw, geplaatst op de grond, voldeed uitermate goed aan de eisen die weefgetouwen aan hun omgeving stelden. Weefgetouwen vergden veel goed licht en een stevige ondergrond vanwege de zware trillingen die de weefbomen opwekten, vandaar dat voor deze functie heel wat sheds zijn geplaatst. Het gedeeltelijk glazen dak had aan kolommen genoeg om overeind gehouden te worden en werd voor de stabiliteit ingeklemd tussen de hoogbouw en enkele gemetselde wanden. Werde er uitbreiding verlangd, dan werd een deel van een muur gesloopt en werden daar meer sheds geplaatst. Het is onvermijdelijk dat de drijfassen om de weefgetouwen aan te drijven dan langer worden, maar dit werd dan tot het economische minimum beperkt.

Als we nu naar vroege textielfabrieken kijken kunnen we de verschillende onderdelen herkennen. Naast een gedeelte hoogbouw (spinnerij) met

daaraan vast het ketelhuis en de machinekamer is vaak een groot oppervlak van het terrein bedekt met sheds. De wasafdeling is meestal niet als zodanig herkenbaar, die is ondergebracht in een gedeelte van de hoogbouw. Na het verhaal over de trillingen van de weefgetouwen is het goed voorstelbaar dat in vrijwel alle gevallen de administratie- en directiegebouwen los staan van de produktiegebouwen. Het is haast aan de bouwvorm afleesbaar waar in de produktie de nadruk op werd gelegd: veel hoogbouw, weinig sheds kan betekenen dat de nadruk meer op het spinnen van garens werd gelegd dan op het weven van stoffen, en andersom. Grote weverijen in Almelo en Enschede en omgeving worden veelal beheerst door enkel shedbouw. De garens betrokken in dat geval van aparte spinnerijen.

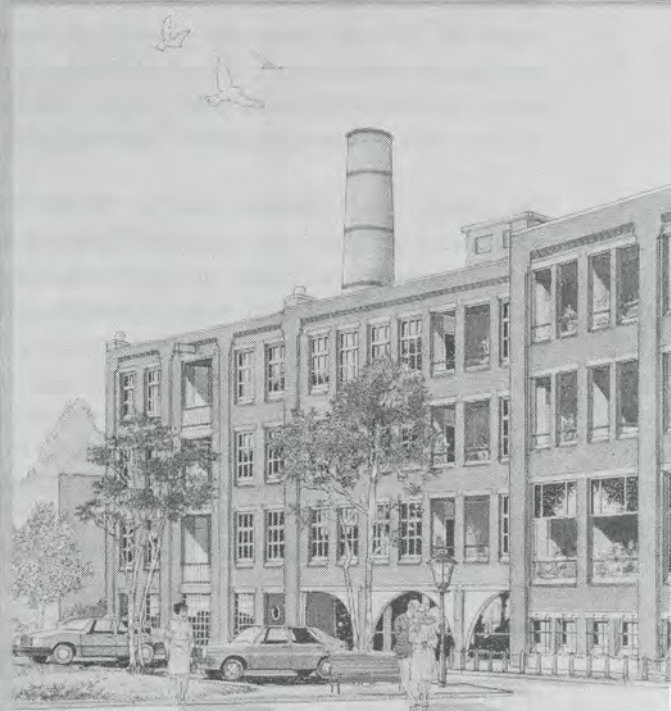
De VSW, de Veenendaalsche StoomSpinnerij en -Weverij (katoen), opgericht in 1861, is duidelijk herkenbaar functioneel zo opgebouwd. De hoogbouw herbergt de spinnerij (deze gaat bij een brand in 1913 verloren en wordt niet meer opgebouwd) in de uitgestrekte laagbouw er omheen zijn de weefmachines ondergebracht. De D.S. Van Schuppen (Scheepjeswol) is zowel spinnerij als wolweverij geweest, maar op foto's is onderscheid naar functie slecht te maken. De Van Woudenberg, later 'Frisia' (wol), is meerdere malen door brand geteisterd en door mij is geen bruikbare foto of tekening gevonden waaraan de oorspronkelijke opzet te zien is.

In de latere fabrieksbouw (v.a. 1890) wordt het steeds moeilijker onderscheid naar functie te maken en dit geldt ook bij de fabriek van Van Leeuwen. Shedbouw is nog volop in gebruik voor de zware weefmachines, maar hoogbouw is duur en steeds minder nodig. Het systeem van drijfassen met drijfriemen vastgekoppeld aan de stoommachine raakt in onbruik. De elektriciteit is uitgevonden, de elektromotor is een gemakkelijker, veiliger en zuiniger alternatief. Voortaan wordt de stoommachine gebruikt als generator en is aan elke machine een elektromotor gekoppeld. Dit is ook bij het gebouw van de gebroeders Van Leeuwen te zien. De hoogbouw is niet meer het onderkomen van de spinnerij, deze is in de shedbouw geplaatst. De hoogbouw biedt onderdak aan de directie en de administratie, geen functionele maar representatieve functies. Overigens wordt slechts een klein gedeelte van de hoogbouw

Holla

2 1 A P P A

PLAN HOLLANDIA-WOL FABRIEK

ndia-Wol

R T E M E N T E N

Patrimoniums Bouwvereniging Veenendaal

Schets van het plan voor hergebruik van de Hollandiafabriek, Patrimoniums Bouwvereniging

daarvoor gebruikt. De onderste twee verdiepingen van het gebouw aan het Verlaat zijn voor directie en administratie bedoeld, de rest is 'gewoon' produktieruimte. In afwijking van wat eerder geschreven werd over het loshouden van de kantoorruimte van de produktieruimte zijn deze functies wel aan elkaar vastgebouwd. Dit kon vanwege het produkt dat daar vervaardigd werd. Het belangrijkste artikel uit de collectie van Van Leeuwen was de gebreide (meestal blauwe) kous. Op de verdiepingen van het hoofdgebouw stonden talloze breimachines; kleine verticale elektrisch aangedreven machines van ongeveer 60 cm² die nauwelijks hinderlijke trilling of geluid produceerde. Misschien heeft het gezoem van de breimachines de toenmalige directeur wel als muziek in de oren geklonken; jaar in, jaar uit.

G. Arkema

Noot

* H.W. Lindsen, *Geschiedenis van de techniek in Nederland* deel III, Zutphen 1993

* Momenteel is er een tentoonstelling over weven in het Techniekmuseum in Delft, gelegen aan de Ezelsveldlaan

De AaBe-fabriek in Tilburg, opgericht in 1849. In 1930 bouwde de eigenaar een volledig nieuw complex; briefhoofd uit 1948

De eerste 39 telefoonnummers in Veenendaal

De Veenendaalsche Stoomspinnerij en Weverij had de allereerste telefoonaansluiting in Veenendaal, G.H. van Leeuwen ('Fabrikant van ledikanten, handel in ijzerwaren) had telefoonnummer 2, Jan de Ruiter Jzn. gaat de geschiedenis in als derde telefoonbezitter van Veenendaal. Hij wordt geboekt met achter zijn naam de vermelding: 'Grossier in koloniale waren'.

Dat alles valt op te maken uit het allereerste telefoonboek van Nederland uit 1915. Een boek dat voor onderzoekers, genealogen etc. zeer informatief is en een schat aan gegevens bevat. We inventariseren het telefoonnet in Veenendaal in de jaren tien van deze eeuw. Tiencijferige nummers, tiptoetsen, autotelefoons, nummergeheugens: tachtig jaar geleden was daar nog geen sprake van.

Telefoongids

In januari 1915 werd door het Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie de 'Naamlijst voor den Telefoondienst' uitgegeven. Die eerste telefoongids van (geheel!) Nederland telt dan nog slechts 758 bladzijden.

Natuurlijk is het geen boek dat men in één adem uitleest. Al bladerend wordt de lezer echter wel een blik gegund in een verdwenen tijdperk. Wie telt er in zijn kennissenkring nog een ansjoviszouter? En zou de 'Haagsche Maatschappij tot het leveren van maandpaarden' nog bestaan? In Rotterdam was er een 'Tehuis voor Belgische Vluchtelingen', in Utrecht was een vereniging onder de naam 'Liefdewerk Oud Papier' en in Made werd de telefoon aangenomen door twee aannemers.

Wie hadden er eigenlijk een aansluiting in 1915? Zoals vandaag de dag een autotelefoon een statussymbool is, zo gold dat tachtig jaar geleden voor het wandtoestel met slinger. De notabelen waren er vroeg bij en ook het bedrijfsleven zag al snel het nut in van deze uitvindingen. Een wonder der techniek in een tijd dat ondernemers nog trots meldden dat hun bedrijf over stoommachines beschikte.

Wanneer we ons beperken tot Veenendaal zien we dat de samenstellers niet consequent zijn in de vermelding van de abonnees. In het ene geval wordt wel de straat genoemd, in het andere geval volstaat men het

VEENENDAAL. (Rijkstelefoonkantoor.)

(Rhenen.)

Diensturen: Werkdagen: van 8.— vm. tot 9.— nm., Zon- en Feestdagen van 8.— vm. tot 9.— vm., van 1.— nm. tot 2.— nm.
Een openbare spreekcel is gevestigd in het Post- en Telegraafkantoor.

Een publiek telefoonstation voor lokaal, internationaal en interlocaal verkeer is gevestigd bij H. Hupkes te de Klomp.

31 B lanken & v. Buuren, Fa., Stoom-Vermicelli- en Macaroni- fabr.	29 H ekster, A. S., Arts, Markt.	3 R ulter Jzn., Jan de, Grossier in kol. waren.
18 B ovenkamp, G. J. v. d., Ex- portslagerij.	27 H ootsen, Meij. M. N., Pension „Bergzicht“, Cuneraweg, Rhenen.	22 S andbrink, J. G., Notaris, Kerkewijk.
33 B rennau, W., Fabrikant.	7 H unnik, M. v., Slager.	36 S chuppen, Gebrs. v., Tabaks- en Sigarenfabr. „de Nijverheid“.
10 B ruin, K. de, Hôtel de Roskam, Stalhouderij.	25 J ansen, L. W., Vleeschhou- wer.	20 S chuppen & Zn., Wed. D. S. v., Sajetfabriek.
40 B urek, H., Boekhandel.	26 K ets, J. G., Arts, Hoofdstr.	13 S tation II. I. J. S. M.
5 E ssen, Fa. Wed. L. N. v., Grossier in kol. waren.	35 K nijff, Ph. A., Koperslager en pompenmaker.	26 S tation Veenendaal de Klomp der Mij. tot Expl. v. S.S.
17 F risia Wolspinnerij voorh. D. v. Woudenberg, De.	39 L abrijn, P. C., Ontvanger Dir. Belast., Invoerr. en Acc., Huis „de Zoom“.	16 S temerdink, G. J., Expéditeur.
11 G astfabriek, Dir. H. H. Prakke.	2 L eeuwen, G. H. v., Fabrik. v. ledikanten, Handel in ijzerw.	32 T ak Jzn., J. F., Drogist, Ass.- Apotheker, Hoogstr.
4 G emeentehuis.	4 L eeuwen, Gebrs. v., Sajetfabrik.	 T elegraafkantoor. (1)
38 G inkel, F. v., Bloemist en zaad- handelaar.	14 M ij. voor Textiel-Industrie v/h. C. Roessingh & Zn.	30 V eenend. Koek- en Banket- fabr., Vuijk en v. Stempvoort, Kerkewijk. Kant. (10-1, 3-5.)
9 H nas, Wed. A. W. de, Hôtel.	12 M arechaussee Kazerne.	1 V eenend. Stoomspinnerij en Weverij.
21 H andelsbank, Rijkkantoor.	19 M eene, J. G. C. v. d., Arts.	37 W outenberg, R. H. v.
23 H arrieveeld, C. v., Pension „Berg en Bosch“, Rhenen.	 R ijkstelegraafkantoor. (1)	(1) 'Aan te vragen: „Rijkstelegraaf“
24 H arrieveeld, Jac. v., Drukkerij en boekhandel, Hoofdstr.	34 R oessingh, W., Fabrikant.	
15 H arp, J., Veearts.		

699

De eerste telefoonlijst van Veenendaal, januari 1915

beroep of de naam van het bedrijf. Ph. A. Knijff (telefoonaansluiting 35) is 'Koperslager en Pompenmaker'. We weten dat hij aan de Hoofdstraat woonde. In een eerder nummer van *Oud Veenendaal* komt hij voor op een foto van het moment dat er een nieuwe pomp werd geslagen.

Uit de lijst blijkt ook dat mensen die net over de gemeentegrens woon- den, ook aangesloten waren op het Veenendaalse telefoonnet. Net als nu trouwens. Voorbeeld: mejuffrouw M.N. Hootsen (aansluiting 27), eigenares van Pension Bergzicht in Rhenen (waar nu het voormalige Julianaziekenhuis - binnenkort een woon/zorgcomplex voor ouderen - staat), komen we tegen op de Veenendaalse lijst.

Op Huize De Zoom aan de Nieuweweg (stond in het plantsoen naast de Oranjestraat) woonde P.C. Labrijn (aansluiting 39). Hij was 'Ontvanger Directe Belastingen, Invoerrecht en Accijnzen'. De Veenendaalse Koek- en Banketfabriek aan de Kerkewijk (telefoon 30) kent als eigena- ren de heren Vuijk en Van Stempvoort. Het pand stond naast de Rit- meester Sigarenfabriek. Opmerkelijk is dat bij dit nummer de kantoortij- den werden genoemd: 10-1, 3-5. Zou daarvoor extra betaald zijn?

Aäron Hekster, een joodse arts die zich in 1905 in het dorp vestigde en waarnaar ondergetekende (1) momenteel uitvoerig onderzoek verricht, woonde in eerste instantie aan de Markt. Niet elke arts had telefoon want er is een verhaal bekend dat dokter Willemsen van de Nieuweweg tot in de jaren dertig het zonder telefoontoestel heeft gedaan (2).

Hekster liet zich wel voorzien van de modernste gemakken. Nummer '29' kreeg hij toegewezen. Overigens was deze vooruitstrevende (gemeente-) arts ook degene die in Veenendaal met de eerste T-Ford reed. Aardige bijkomstigheid is dat huisarts J.G. Kets nummer 28 heeft. We zullen er nooit meer achter komen of Hekster, alleen om het feit dat zijn ambtgenoot iets eerder een telefoon aanschafte, hij er ook één moest hebben. Hekster zou altijd in de schaduw van zijn collega blijven; in sommige kringen werd hij 'Jodenkets' genoemd, om daarmee het verschil van huisarts aan te duiden.

In ieder geval moet men hierin zeker geen vorm van anti-semitisme zoeken. Die is er in Veenendaal wel degelijk geweest, aan het einde van de vorige eeuw. Daarvoor bestaan schriftelijke bewijzen. Mogelijk kom ik daar nog eens op terug.

Terug naar de interessante telefoonlijst. We vinden er veel bekende namen. Eén ding wordt wel duidelijk: het zijn voornamelijk bedrijven en zelfstandigen die dan de zogenaamde bovenlaag van de samenleving vormen. Bijvoorbeeld boekhandel Burck (telefoonnummer 40), de Gasfabriek (nr 11) aan de Kerkewijk met als directeur H.H. Prakke, E. van Ginkel die aan de Nieuweweg (tegenover de Nieuwe Molen) zijn bloem-

Een briefhoofd uit 1915 van de firma Vuyk en Van Stempvoort

en zaadhandel had (nr 38), Blanken & Van Buuren ofwel de 'Stoom-Vermicelli en Macaronifabriek' aan het Verlaat (nr 31) die, doordat de eigenaren niet meer uit het concentratiekamp terugkeerden, na 1945 niet meer is opgestart.

Verder ook textielfabriek Roessingh aan de Kerkewijk (nr 14), de firma die midden jaren dertig zo roemloos ten onder ging. In de gebouwen vestigden zich later de Panter & Tijger Sigaren en de Ritmeester (Over 't Spoor).

Ook notaris J.G. Sandbrink was telefonisch bereikbaar, onder nummer 22, evenals het station van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) waarvoor men 26 moet aanvragen. De joodse firma Wed. L.N. van Essen uit de Hoofdstraat was er eveneens vroeg bij: zij staat als vijfde aansluiting gemeld.

Opmerkelijk is het feit dat station De Klomp (nummer 26 en genoemd als Station Veenendaal de Klomp der Maatschappij tot exploitatie van de Staats Spoorwegen) bij Veenendaal wordt genoemd.

In 1915 bestonden er nog geen doorkiesnummers. Laat staan ingeblikte stemmen die de beller mededelen dat voor overige informatie een '4' ingedrukt kan worden. Zelfs automatisch interlokaal bellen was er nog niet bij: men werd nog doorverbonden door een echte telefoniste van 'vleesch en bloed'.

Dat gebeurde tot 1917 vanuit Rhenen. Op 1 januari 1917 werd Veenendaal aangesloten op het lokaal Rijkstelefoonnet terwijl op 19 november 1935 de automatische telefooncentrale in dienst werd gesteld (3). Dat alles gebeurde op het postkantoor aan de Kerkewijk, daar waar nu het appartementencomplex De Korenbeurs staat.

Adresboeken

Even interessant als deze telefoongids zijn de adresboeken van Veenendaal. In mijn bezit is die van het jaar 1953. Die is, voor zover mij bekend, ook de laatste die is verschenen. In die lijst komen we hoogst opmerkelijke beroepen tegen. Werk dat nu niet meer bestaat of niet meer op die manier wordt aangeduid. Wat te denken van: kolensjouwer, kousenophanger, kousenbreier, sjouwerman, omloper of slepersknecht. Beroepen die ook duidelijk verband houden met de Veenendaal-

Voor **WONINGBEHEER** in Veenendaal en omgeving :
Makelaarskant. BROUWER, Kanaalweg 2, Tel. 290, Veenendaal.

Schuppen, geb. Van Schuppen, Wed. G. H. van, zonder ber., Kerkewijk 156.

- H. van, brandstoffenhandelaar, Beatrixstraat 48.
- H. van, confectiefabrikant, Hoofdstraat 76.
- H. G. van, sigarenfabrikant, Kerkewijk 138.
- H. van, los arbeider, Vendelseweg 67.
- H. G. van, zonder beroep, Kerkewijk 32.
- H. M. van, grossier in textiel, Kerkewijk 56, Gem. Rhenen.
- J. van, manufacturier, Gortstraat 39.
- J. A. van, zonder beroep, Klaas Katerstraat 1.
- J. E. van, ambtenaar ter secretarie, Dennenlaan 7.

Fa. E. van SCHUPPEN & ZN.

Handel in alle soorten BRANDSTOFFEN EN STOOKOLIE

★

Zaakadres : Beatrixstraat 54, Telefoon 469.
Paralleweg 101, Telefoon 420.

Woonhuis : Beatrixstraat 48.

Besteladressen : W. v. d. Craats, Boslaan 83 en
H. Rebergen, Larikslaan 30.

Schuppen, J. E. van, loodgieter, Eikenlaan 20.

- J. H. van, manufacturier, Hoofdstraat 90bis.
- J. van, koopman, Molenstraat 37.
- J. M. H. van, sigarenfabrikant, Kerkewijk 154.
- J. W. van, sigarenfabrikant, Kerkewijk 102.
- J. S. van, kousenbreier, P. H. van Rijnstraat 12.
- M. van, directeur, Kerkewijk 63.
- P. van, winkelchef, Zandstraat 93.
- P. A. van, grossier, Dr. Colijnstraat 1.
- W. van, electriciën, Hoofdstraat 102.
- W. N. A. van, sigarenfabrikant, Kerkewijk 40.
- geb. Van Amerongen, Wed. W. H. van, zonder ber., Dennenlaan 9.

Schurink, H., los arbeider, Valleistraat 34.

HET ADRES VOOR

BETERE SCHOENREPARATIE

SCHUT

SCHOENMAKERIJ
GORTSTRAAT 53

Rijksgediplomeerd
VEENENDAAL

Schut, J., schoenmaker, Gortstraat 53.
Schoor, J. rijwielhandelaar, Kerkewijk 17.

J. SCHUUR

JUNCKER Rijwielen en Onderdelen - RIJWIEL-REPARATIE
VERLICHTINGSARTIKELN - LAMPEKAPPEN
KERKEWIJK 23 TELEFOON 470

76

se textiel- en sigarenindustrie waarin velen emplooi vonden.

Elke hoofdbewoner van Veenendaal staat er met naam en toenaam in vermeld. Zelfs zijn beroep wordt aangegeven. En wie dat niet had, stond te boek met: 'zonder beroep'.

De adresboeken, Veenendaal is daarin beslist niet uniek, zijn gemaakt met hulp van de gemeente. Zelfs twee jaar na het verschijnen van deze gids werd er op het raadhuis nog mee gewerkt. Het opzoeken van de naam in het boekje was immers minder werk dan het napluizen in de kaartenbakken...

Een dergelijke uitgave kan in de huidige tijd niet meer gemaakt worden. De wet op de privacy verbiedt nu om deze gegevens openbaar te maken. En laten we eerlijk zijn: dat is eigenlijk maar goed ook. Want wie loopt nu te koop met de aantekening 'zonder beroep'? De reguliere telefoon-/faxgids kwam ervoor in de plaats en ook de Gele Gids en de gemeente- en bedrijvengids hebben die taak overgenomen.

Martin Brink

Om een kopie te maken van een adresboek uit een ander jaar houdt ondergetekende zich van harte aanbevolen: Stevenaak 6, 3904 RV Veenendaal, telefoon 0318-524456

Bronnen

- Adresboek 1953
- Telefoonboek 1915

Met speciale dank aan Bruna-boekhandel Landsaat, Veenendaal-west

Noten

- (1) een studie die wordt verricht als lid van de in november 1994 geïnstalleerde Werkgroep Joods Veenendaal.
- (2) uit een uitvoerig interview met mevrouw J. van Dijk-van Donkelaar, Lunteren (dienstbode A.S. Hekster).
- (3) A.J. de Jong en H.P. Rozema, *De posthistorie van Rhenen, Elst en Veenendaal* (Rhenen 1989) p. 200-202.

Herinneringen van honderdjarigen

In september 1995 had Veenendaal vier honderd-plussers binnen de grenzen van haar gemeente. Een bijzondere omstandigheid. Mevrouw S. van Kesteren-Slotboom vierde op zondag 10 september haar honderdste verjaardag. Op dinsdag 26 september bereikte mevrouw E. Bijl-Spronk die leeftijd. Beiden wonen in zorgcentrum De Engelenburgh aan de Kerkewijk. Op dat moment woonden er nog twee honderd-plussers in Veenendaal, namelijk de heer Bout in zorgcentrum 't Boveneind - de vader van de directeur - en de nog zelfstandig wonende heer G. Marcus. Hij was jarenlang schoenmaker in Ederveen. De heer Marcus is op 29 februari 1996 op 104-jarige leeftijd overleden.

1995 was niet alleen het jaar van de honderdjarigen in Veenendaal. Ook het jaar waarin de grenskwesties via het Veenendaal-200 feest weer even aan de orde kwamen. Al deze aspecten vinden wij terug in het krante-verhaal over Jan Middelhoven die op vrijdag 27 september 1957 zijn honderdste verjaardag vierde. In onderstaand, luchtig bedoeld, verhaal combineren we al deze gegevens met eigen herinneringen en feiten.

In september 1995 werd het tweehonderdjarig zelfstandig-zijn van (Stichts-) Veenendaal herdacht. Over de grens tussen Gelders en Stichts is altijd veel te doen geweest. Datzelfde geldt voor de gemeentegrens met Rhenen. Die was toen een stuk dichterbij het dorp dan tegenwoordig het geval is. Sterker nog: die liep dwars door de slaapkamer van de familie Konings aan de Kerkewijk, toen Cuneraweg nummer 1 geheten! Een absurde situatie, eigenlijk een apart onderzoek waard. De oude grenspaal stond vlak voor dit huis. Voor wie wil kijken, vergis u niet want de woning aan de overzijde kreeg onterecht de naam 'De Grenspaal' mee.

Eerste autobus

Ook in september 1995, maar dan op zondag 10 september, bereikte mevrouw Van Kesteren de honderd jaren. Zij is een echte Veense en geboren aan 't Boveneind (het gedeelte dat nu Prins Bernhardlaan heet).

Ze kent het oude Veenendaal van haver tot gort. Herinneringen zijn te over: aan 'Lammelietjesavond', de eerste autobus in Veenendaal, de eerste radio, noem maar op. Want als honderdjarige heb je natuurlijk een enorme technische ontwikkeling zien opkomen. Haar man was Dirk van Kesteren die vroeger als bakker bij achtereenvolgens coöperatie De Eendracht, De Volharding en bij bakker Leusink aan de Hoogstraat werkte.

"Lampegietersavond? Man, ik weet 't nog heel best. We gingen allemaal de Stroet in (Veenendaalse benaming voor de Hoofdstraat, MB). Daar was het één en al gezelligheid. Een paar dagen tevoren was ik jarig en als we weer naar huis liepen zei moeder steevast: 'Meid, nou ben ik je verjaardag toch glad vergeten'. Dan gingen we naar bakker Van den Bosch en daar kocht ze voor iedereen een Borisje, voor mijn verjaardag", zo vertelde ze in het nieuwsblad De Rijnpost van woens-

September 1995: mevrouw E. Bijl-Spronk (links) en mevrouw S. van Kesteren-Slotboom. Twee honderdjarigen in het Veenendaalse zorgcentrum De Engelenburgh (Foto: Fotobureau Cord Otting, Veenendaal)

dag 20 september. Ook herinnert ze zich de pokkeninenting op de Gelderse School aan het Bovenende.

Mevrouw Van Kesteren zag de eerste autobus in Veenendaal rijden. Het ding was eigendom van firma De Haas. "We woonden toen aan de Nieuweweg. Het was een belevenis, zo'n autobus. De Haas onderhield een dienst tussen Veenendaal en De Klomp. Eerder moest je lopen naar De Klomp, toen hoefde dat niet meer. Toen de bus z'n eerste rit maakte, stonden de mensen allemaal langs de weg te kijken. Een autobus in Veenendaal, dat was wat!"

Ook weet zij nog dat haar opa en oma de eerste radio hadden. "Zo'n ding met een grote hoorn, ik weet het nog best, zoiets vergeet je niet".

Jan Middelhoven

Jan Middelhoven was een gretige verteller, die in Adriaan P. de Kleuver een trouw en aandachtig luisteraar vond. Adriaan P. noteerde menige anekdote uit de mond van deze op-en-top Veenendaler. Wie zijn verhalen leest, merkt dat Jan Middelhoven regelmatig aan het woord is. Hij woonde in 'De Lindeboom', een blokje woningen gebouwd in opdracht van fabrikant Recter aan het einde van de Valleistraat (nummer 101), schuin tegenover de kazemat in de tuin van de familie Valkenburg.

Tot voor enkele jaren woonde de weduwe van zijn jongste zoon er nog. Ik bezocht haar toen; het huisje ademde nog een vooroorlogse sfeer. Een grote hal met een kleine voorkamer waar antieke klokken mij deden beseffen dat de tijd hier had stilgestaan.

De hoogbejaarde vrouw praatte vrijuit; voor een bezoeker die onaangekondigd met een mobilisatiefoto aan de deur stond (zie de onderste foto op blz. 5 van het op 23 november verschenen jubileumboek *Veranderd Veenendaal*), was dat een openbaring. Ik proefde de gastvrijheid die ik zo vaak merkte wanneer ik een bezoek bracht aan 'oude Veensen'. Hoewel het toch pijnlijk stil werd toen ze in haar herinnering terugkeerde naar 1939, het jaar waarin ze haar dochter verbood nog langer omgang te hebben met die ene in Veenendaal gemobiliseerde soldaat. Met nota bene zijn foto kwam ik aanzetten!

Dat soort visites zijn kostbare herinneringen. Net als het bezoek aan Geertruida van Ruiswijk die haar leven lang in de boerderij aan het Klein Schutje woonde. Ze was toen ver in de tachtig toen ik haar ruim tien

jaar geleden bezocht. Een alleenwonende vrouw op de kruising van de Valleistraat en Gilles van Schoonbekestraat. Een vrouw die slecht kon slapen en ten lange leste aan de tafel in de achterkamer ging zitten. "Verkeer is er altijd, ook 's nachts", verzekerde ze mij toen, om vervolgens de foto-albums en andere Veense oudheden voor de dag te halen. Het feit dat de gemeente ooit het uitgestrekte land voor een appel en een ei had opgekocht, kon ze nog steeds niet verkroppen. "De Grote Pekken" zei ze, "daar stortten we ons afval!" Ze vergat me ook niet te vertellen dat ze in het mobilisatiejaar 1918 samen met haar vader nog ging turfsteken in de Bennekommer Meent. Als onomstotelijk bewijs kwamen toen de foto's op tafel die een correspondent van het weekblad *De Prins* maakte (Zie *Oud Veenendaal*, september 1989, themanummer 'Een volck in veenen en moeren', p. 4; ze is ook op een andere foto te zien - zittende dame geheel rechts - opgenomen op p. XXI van *Oud Veenendaal*, maart 1994, themanummer boerderij De Vendel).

Wijlen Geertruida van Ruiswijk kreeg later veel bezoek en haar naam werd in menig artikel vermeld. Helaas was dat soms ook ongewenst bezoek. Ze is ver in de negentig geworden.

Een groot bord bij haar verlaten boerderij geeft bij het ter perse gaan van dit nummer (mei 1996) aan, dat hier binnen afzienbare tijd nieuwe riante woningen komen.

Haar herinneringen worden gekoesterd, menig feit dat in geen enkel archief is te vinden, somde ze paraat op. Deze notities komen mij, net als die van vele anderen, nog steeds van pas.

Zo had Veenendaal nog meer bijzondere mensen. Om er nog maar eens twee te noemen: Hannes Hu - die eigenlijk Hannes Bos heette - van het Egelmeer of Jan Weppelman van het Ruisseveen wiens huisje half september 1995 werd afgebroken. Personages waarover eigenlijk aparte verhalen zijn te schrijven.

Gelders

We dwalen af. "We blijven liever Gelders", zo sprak Jan Middelhoven bij zijn honderdste verjaardag in 1957. De oude baas woonde aan de Gelderse kant van de gemeente- en provinciegrens. Hoe hij tot deze stelling kwam? Leest u daarvoor mee in het verhaal zoals afgedrukt in

één van de plaatselijke kranten. Een stuk met veel wetenswaardigheden over de jeugd van deze markante eeuweling. We laten het verhaal integraal volgen.

"Zonder dat nu elke Veenendaler, die aan gene zijde van de Scheepjeswolfabriek is geboren, dagelijks Staring nazingt: 'Ik ben van Gelders bloed' en alle beweringen van sociologen ten spijt, dat Stichts en Gelders Veenendaal één geheel zijn, ondanks het feit ook dat een willekeurige bewoner van de Bergweg vermoedelijk niet eens weet, waar die dan zo veel omstreden grens precies loopt, moet geconstateerd worden, zonder ook maar een ogenblik een keuze voor het een of andere standpunt te maken, dat de Gelderse Veeners - of Veense Geldersen - alle wetsontwerpen, regelende de provinciegrenzen tussen Utrecht en Gelderland maar zo-zo vinden.

Deze uitspraak, zij het dan in enigszins andere bewoordingen, maar met hetzelfde nuchtere alleen-maar-willen-constateren, hebben wij opgetekend uit de mond van Jan Middelhoven, geboren in Gelders-Veenendaal, op 27 september 1857, een man dus die het volgende week vrijdag allemaal zo'n honderd jaar heeft aangezien.

Voor de meer partijdig gezinden ligt dus de conclusie voor de hand: Jan Middelhoven is een conservatief man, die alles maar liever bij het oude laat, zoals het nu al honderd jaar is en nog wel een paar maanden zal aanduren. Zij miskennen echter deze kleine man, die zijn woning aan de Valleistraat niet meer kan verlaten, - of het moet voor het bejaardenreisje zijn - maar toch nog dagelijks de binnenwereld binnenhaalt door middel van zijn krant. Jan Middelhoven weet drommels goed dat het vroeger ook niet alles was en zeker niet wat de economische toestand in het Veen betreft. Zijn vader was wolkamer, die wekelijks met drie gulden naar huis kwam, waar alles van moesten betaald. Daarbij was zijn vader nog bevoorrecht, want zijn loon lag een kwartje boven dat van de anderen.

Jan's moeder moest werken om hem naar school te laten gaan, waar hij vijf jaar is geweest, een feit waarop hij nogal trots blijkt te zijn want aldoor komt die school weer in het gesprek terug. Hij zat daar als arbeidersjongen tussen de 'burgerdeertjes'. Nog goed weet hij hoe meester Lit zijn jubileum vierde en hoe de jeugd hem toezong: "Wij zijn ver-

heugd, omdat veertig jaar geleden, Gij deze school mocht betreden". Het hele gedicht kent hij nog en reciteert het vrijmoedig. Later heeft hij veel plezier gehad van die vijf jaren schoolgaan. Toen hij soldaat was, moest hij de brieven van zijn maats lezen en schrijven, want al mochten zij dat laatste al kunnen, "zij letten niet altijd precies op de d's, de t's en vooral de dt's".

Tien jaar was Jan Middelhoven, toen hij in de katoen ging werken. En dat is veel te jong, vindt hij nu. Het is maar goed dat de kinderen nu naar school moeten. Hij herinnert zich ook nog het verzet tegen de leerplicht: "nou ben je geen eens meer baas over je eigen kind" was het commentaar dat echter niet van Jan Middelhoven kwam.

Vrijdag viert deze man, die de hele ontwikkeling van Veenendaal van armoedig veendorp met huisvlijt, tot een welvarend industriedorp zag, zijn honderdste verjaardag. Dan zal burgemeester Oldenhoff - want hij is nog steeds van het Gelderse - hem feliciteren maar ook burgemeester Bakker zal er zijn, omdat hij bij heel Veenendaal hoort. Voor wie er dan ook behoefte aan heeft 's middags na twee uur is er aan de Valleistraat 125 gelegenheid deze honderdjarige te feliciteren".

Het uit bewoners van de Valleistraat en de Prins Bernhardlaan gevormde comité, was van plan om hem een cadeau aan te bieden. Tevens werden de bewoners verzocht de vlag uit te steken. Ook een zangvereniging zou hem 's avonds een serenade brengen.

Werken bij de VSW

De redactie van 'Triangelklanken', het personeelsblad van de Veenendaalsche StoomSpinnerij en Weverij, ging ook op bezoek bij Jan Middelhoven. Hun verslag: "Wat ons het meest interesseerde betrof de werkzaamheden die hij de V.S.W. heeft verricht. Jan werd geboren als zoon van de wolkammer Otto Middelhoven (geboren te Gelders Veenendaal 14-9-1829) en Roelofje Veldhuizen (geboren te Ede 16-11-1826). De geboortedatum van Jan Middelhoven is 27 september 1857. Hij trouwde in Veenendaal 11-8-1883 met Janna Homoet geboren te Veenendaal 4-3-1857. De school die hij bezocht, stond waar nu de school is gevestigd van de Gereformeerde Gemeente (toen openbare school op de hoek van de Hoogstraat/Hoofdstraat, MB). De leerlingen waren in een drietal lokalen ondergebracht. In tegenstelling

met zoveel anderen heeft hij de school regelmatig bezocht. Met schrijfpennen zoals wij die nu kennen werd niet geschreven. In die tijd, zegt Jan, schreven we nog met ganzeveren. Na het einde van de schooltijd ging hij zich melden bij de heer Woudenberg. In de kledingmagazijnen van de firma H. van Schuppen was destijds een handweverij gevestigd en Jan begon zijn werkzaamheden daar als 'spoeljong'. Hieronder werd verstaan het gereed maken van spoelen voor de wevers. Zijn loon bedroeg f 1,00 per week. De werktijd was van 's morgens 6 uur tot 's avonds 20.00 uur. Na een paar jaar kreeg hij genoeg van het spoelen, hij solliciteerde bij de V.S.W. waar hij in de spinnerij te werk werd gesteld als opsteker. Ook weet hij zich nog te herinneren dat de spinnerij werd gebouwd. Bij een wandeling met zijn vader door de Zandstraat bemerkte hij dat alle aardappelen uit de grond waren getrokken. Wel een bewijs dat er spoed werd gemaakt met de bouw van de spinnerij. Het aanvangsloon bedroeg f 1,50 per week.

Jan Middelhoven tussen zijn zeven kinderen. Staand van links naar rechts de kinderen Jan, Rijk, Aalbertus, Ot, Teunisje, Dirkje en zittend Roelefien

In deze tijd heeft hij een van de grootste feesten meegemaakt uit zijn leven. Op één en twee april van het jaar 1872 werd het 300-jarig feest gevierd met de inneming van Den Briel, niet één dag maar twee dagen. Er werkten in die tijd bij de V.S.W. ongeveer 1000 arbeid(st)ers. Hij glimlacht als hij vertelt van de enorme tent, die was geplaatst van de Grift tot aan de villa. In de tent waren over de hele lengte dissen geplaatst waaraan het hele personeel werd plaatsnam. Er werd getrakteerd op punch en broodjes met kaas en vlees. En geen roggebrood, zegt Jan, allemaal wittebrood. Een grote optocht was georganiseerd, waaraan ook door de V.S.W. met meerdere wagens werd deelgenomen. Hij komt nog even terug op de grote hoeveelheden brood die werden verorberd. Wittebrood kregen we bijna nooit. Er was zo'n overvloed dat hij ook zijn vader die achter de doornenheg stond, nog enige broodjes wist toe te stoppen. Zo werd bij hem thuis ook nog gedeeld in de feestvreugde. Op de markt werden volksspelen gehouden, waaraan hij ook deelnam. Hij wist beslag te leggen op de tweede prijs zaklopen. Een prachtige zilveren horlogeketting ontving hij van de feestcommissie.

In de spinnerij bleef hij echter niet. Op een kwade dag kreeg hij ruzie met van zijn mede-arbeiders waarbij hij een zware klos op zijn voet kreeg. Hij vertrok en kwam op de markt waar hem werd aangeboden nieuwe weefgetouwen te poetsen voor de weverij van de heer Van de Poll (van 1844 tot 1855 ook burgemeester van Stichts-Veenendaal, MB). Deze weverij was destijds gevestigd in de Van de Pollstraat. Vooraan in de straat, waar later de groentehandel van Van Barneveld was gevestigd, stond een grote villa met koetshuis. Achter de villa tot aan de vaarsloot was de Weverij, Winderij, Sterkerij en machine-kamer gebouwd. De vroegere handweverij was inmiddels omgebouwd tot een stoomververij. De villa bij de latere eierhal was reeds gebouwd, maar achter deze villa stond nog een groot herenhuis, dat bewoond werd door een dokter.

Prachtige lanen, beplant met dennen, waren een sieraad voor de gehele omgeving. Toen de getouwen van het vuil en vet waren ontdaan, werd hij leerling-wever bij baas Koolhuis. Het weven lag hem wel, want na korte tijd kreeg hij twee getouwen toegewezen en verdiende f 6,00 per week.

Er was ook een premie-stelsel. Degene die het grootste aantal stukken had geweven, kreeg nog f 1,- extra. Hij had bijzonder veel interesse voor het weefvak, jammer echter dat het weven bij de heer Van de Poll spoedig tot het verleden zou behoren, de fabriek werd verkocht en de inventaris werd bijna in zijn geheel overgenomen door de V.S.W. De 100 nieuwe getouwen werden in bedrijf gesteld en de oude stukgeslagen. Zo was Jan weer zonder werk, maar geen nood. Kobus Bouman, weversbaas bij de V.S.W. kon hem direct weer twee getouwen verschaffen, zijn loon bedroeg toen f 4,25. De nieuwe schoolwet was inmiddels ook van kracht geworden en de heren kwamen regelmatig controleren of er jongens in de fabriek waren die de leeftijd van twaalf jaar nog niet hadden bereikt. Een wever Van Manen had ook een leerling bij zich, die de leeftijd had van 12 jaar. "Denk erom", zei hij tegen die jongen, als de heren vragen hoe oud je bent zeg je: "elf jaar een jaar ziek". Jan moest weldra het vaderland dienen. Voor hij in militaire dienst ging sprak hij eerst nog met baas Bouman en informeerde of hij bij zijn terugkomst betere getouwen kreeg. Bouman deed hem de toezegging, dat hij hier op kon rekenen. Het kwam echter geheel anders uit. Bij zijn terugkomst uit de militaire dienst werd hij op dezelfde getouwen geplaatst. Hij bedankte hiervoor en nam ontslag. Hiermee was voorgoed een einde gekomen aan de werkzaamheden bij de V.S.W. Hij werd koopman in manufacturen en bezocht in hoofdzaak de boerenbevolking in de omstreken van Veenendaal, Bennekom en Wageningen. Onze Jan is nog zeer helder, niet doof en leest nog zonder bril. Laatst was hij op bezoek bij een kennis en informeerde of deze het bijzondere bericht ook in de krant had gelezen. Deze, een goede vijftiger, moest eerst zijn bril gaan halen. Geef dan de krant maar hier, zei Jan en hij las het zonder bril.

Hij houdt van het land en van boeken. Romans leest hij niet, wel geschiedenis, laatst kreeg hij een boek waarin de gevechten waren beschreven bij de Grebbe in 1940. Dit vond hij zo spannend dat hij het in twee dagen doorlas".

Over de feestelijkheden meldt een plaatselijk nieuwsblad achteraf: "Er is gistermiddag weinig tijd geweest voor Jan Middelhoven om zijn middagslaapje te doen. Om twee uur reeds begon de receptie, waarvoor de

hele buurt wel uitgelopen scheen te zijn. Er waren talrijke telegrammen uit binnen- en buitenland, ja zelfs uit Canada en Australië waren telegrafische gelukwensen binnengekomen van geëmigreerde buurtbewoners. De familie Van Ravenswaay, die juist weer in ons land was, had niet verzuimd even aan te komen.

's Middags kwam burgemeester Oldenhoff van Ede, die een enveloppe met inhoud overhandigde. Verder kwamen er de vier hervormde predikanten uit Veenendaal en de pastoor en zijn kapelaan om hun gelukwensen aan te bieden. De serenade 's avonds ging op verzoek van de jubilaris niet door. De zeven kinderen van de heer Middelhoven hebben de hele dag het feest bijgewoond".

Jan Middelhoven stierf op 30 november 1957.

Martin Brink

(Met dank aan de heer Cor Middelhoven - verwoed hobby-genealoog te Veenendaal - voor het beschikbaar stellen van de foto en het opzoeken van belangrijke gegevens).

Bericht van Het Kleine Veenloo

Nico Hiensch

Expositie '...En nu die kale Fransen'

Dat historisch museum Het Kleine Veenloo een museum is van de Veenendalers voor de Veenendalers is ook onlangs weer duidelijk geworden. In samenwerking met het cursusproject *Veenendaal maakt Veenendaal Wijzer*, is een overzichtstentoonstelling te zien geweest van creatieve produkten van vele cursisten. Ongeveer 550 mensen bezochten deze wisselexpositie. Met name op Koninginnedag was het weer een gezellige drukte in het museum.

De huidige wisselexpositie is eigenlijk een paar maanden te laat, maar is desondanks zeer de moeite waard. Vorig jaar herdachten wij het feit dat Veenendaal zich bevrijdde van Rhenen. Dit was mogelijk door de gewijzigde politieke omstandigheden in Nederland door de komst van de Fransen en de opkomst van de patriotten.

In samenwerking met de S.O.M. (Stichting Ondersteuning Musea) van de provincie Utrecht, is een expositie samengesteld die een beeld geeft van de 'Bataafs-Franse tijd'. De naam van de expositie luidt: '...en nu die kale Fransen'. De ondertitel is: 'toen de Fransen in Nederland waren'. De titel komt uit het bekende volksliedje:

*Hop Marjanneke
Stroop in 't kanneke
Laat de poppetjes dansen
Gister was er de Prins in het land
en nu die kale Fransen.*

Met 'de Prins' wordt bedoeld stadhouder Willem V. Hij vluchtte naar Engeland toen de Fransen kwamen. De Franse bemoeienis met ons land duurde tot 1813. We noemen de periode 1795-1813 dan ook de 'Franse tijd'. Van deze gelegenheid maakten de 'patriotten', tegenstanders van de prins en van het regentendom in de Republiek, gebruik en sticht-

ten de Bataafse Republiek. Aanvankelijk zagen de Fransen Nederland als bondgenoot tegen Engeland. Toen Napoleon Bonaparte aan de macht kwam, werd de Franse invloed steeds groter. In 1806 benoemde 'de kleine korporaal' zijn broer Lodewijk tot koning van ons land. In 1810 werd Nederland opgeheven en helemaal ingelijfd bij Frankrijk. Nederland is in deze periode op vele manieren veranderd. De expositie, waarvan een deel al eerder in het land te zien is geweest, toont een aantal aspecten hiervan.

Aan de orde komen onder meer:

- de invoering van de burgerlijke stand
- de provinciale en de gemeentelijke herindeling (Veenendaal komt los van Rhenen)
- de invoering van de dienstplicht
- de invoering van nieuwe maten en gewichten (liter, meter en gram)
- een nieuw strafrecht (de galg als middel voor executies werd vervangen door de guillotine: van de guillotine is een model te zien. Een echte paste niet in het museum, en hem op de markt zetten zou wat te gevaarlijk zijn!)

Al met al krijgt de bezoeker een aardig beeld van de 'Franse tijd' en alle veranderingen die het gevolg ervan waren voor Veenendaal, Utrecht en Nederland. Dr. R. Bisschop, auteur van het boekje dat vorig jaar verscheen over dit onderwerp, heeft ook bijdragen geleverd aan de expositie. Voor de scholen in Veenendaal is lesmateriaal samengesteld. Een uitgebreide lesbrief, een 'museumkist' en een diapresentatie.

Voor elke bezoeker aan de lopende expositie ligt een 'guillotientje' als herinnering klaar.

De expositie die tijdens de zomermaanden zal worden samengesteld draagt de titel *'Ik stond laatst voor een poppenkraam'*. Te zien zullen zijn: zelf gemaakte poppen (van verschillende materialen) en allerlei attributen zoals meubeltjes maar ook grote poppenhuizen. Ook voor kinderen een leuke tentoonstelling.

Museum Het Kleine Veenloo is gevestigd aan Markt 10 te Veenendaal en is geopend van 10.00-16.00 uur van dinsdag t/m zaterdag. De wisselexpositie loopt t/m 6 juli. Vanaf 13 juli zijn de poppen te zien.

Boekaankondigingen

*** Evangelisatie 'Stichting Saambinding', 1946-1996, *Kontaktorgaan* febr.-april 1996 nr 2. Gratis verkrijgbaar (zolang de voorraad strekt) bij W. van Heteren, tel. 0318-517104.**

De Stichting Saambinding belegt wekelijks in de Brugkerk (vroeger in een gebouwtje aan het Veeneind) een kerkdienst waarin predikanten van bevindelijk-gereformeerde signatuur voorgaan. Dit jaar bestaat de stichting 50 jaar en dat was aanleiding om in dit *Kontaktorgaan* enige aandacht te besteden aan haar geschiedenis.

*** Sj. de Jong, *Van Veenendaalsche IJzerindustrie naar AXA-Stenman Holland*, ISBN 90-900 9062-2.**

De heer De Jong heeft inmiddels de nodige publicaties op zijn naam staan. Zijn aanpak zou je onder kunnen brengen bij 'oral history'. Het zijn vaak de mensen zelf die hij aan het woord laat. Ook dit boek is voor het grootste deel volgens deze benadering samengesteld. Na enkele hoofdstukken waarin in hoofdlijnen de geschiedenis van de 'smederijen metaalklopperij' van G.H. van Leeuwen tot en met het huidige bedrijf AXA-Stenman wordt beschreven, volgen de hoofdstukken waarin betrokkenen aan het woord komen. zoals altijd, brengt dit enerzijds het probleem met zich mee dat mededelingen moeilijk controleerbaar zijn, maar anderzijds leveren deze gesprekken uitermate boeiende details op.

*** Werkgroep Kadastrale Atlas van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, *Kadastrale Atlas Veenendaal 1832*, Veenendaal 1995; ISBN 90-800 580-4-1; prijs f 79,- (voor leden f 69,-); verkrijgbaar bij de administratie, tel. 0318-511523.**

De Atlas bestaat uit een stevige, met de hand gemaakte portefeuille met goudopdruk, met daarin een tekstboek en een 17-tal los bijgevoegde kaarten.

In het tekstgedeelte vindt u in Hoofdstuk 2 een algemene inleiding over het ontstaan en de werkwijze van het kadaster.

Hoofdstuk 3 geeft een toelichting op de specifieke Veenendaalse gegevens zoals u die vindt in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (O.A.T.) en de kaarten.

Het tweede deel van dit tekstboek geeft een transcriptie van de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels en een Alfabetische Naamlijst.

De uitgave was niet mogelijk geweest zonder een belangrijke subsidie van de Gemeente Veenendaal.

Van de totale oplage (300 stuks) is het overgrote deel al verkocht. Voor de geïnteresseerden die niet vooraf ingeschreven hebben, is het zaak er snel bij te zijn.

Door zijn fraaie vormgeving en vanwege zijn rijke inhoud een echte aanrader.

*** J.H.M. Putman, *Indices van personen aan wie door het Hof van Utrecht octrooi is verleend om te testen, voorkomend in de octrooirregisters 1603-1806*, 5 delen, uitg. Rijksarchief Utrecht 1996; prijs per deel f 30,-, voor de 5 delen samen f 100,-.**

Wilde iemand in de 17e of 18e eeuw in Utrecht een testament laten opmaken door een officieel erkende notaris, dan moest daarvoor eerst een verzoekschrift ingediend worden bij de hoogste rechtbank van het gewest, het Hof van Utrecht. Dit Hof verleende vervolgens octrooi aan de betrokkene.

Deze vijfdelige serie geeft een alfabetisch overzicht van alle personen tussen 1603 en 1806 die een dergelijk verzoek indienden. Daaraan toegevoegd zijn de gegevens betreffende beroep, woonplaats en betrokken notaris. Ruim tien jaar is er aan deze reeks gewerkt.

Voor genealogisch onderzoek een buitengewoon waardevolle en interessante bron.

Mededelingen

* De volgende bijeenkomst is gepland op donderdag 6 juni a.s. en heeft als onderwerp de wolindustrie en de Hollandiafabriek aan het Verlaat. Drie sprekers zullen van verschillende kanten dit onderwerp belichten. De heer G. Arkema zal iets vertellen over de geschiedenis van het pand; de heer L. Kalter, zelf oud werknemer van Hollandia-wol, zal ingaan op de werkomstandigheden; en de heer P.A. de Vrije van Patrimoniums Bouwvereniging zal de toekomstplannen met het gebouw toelichten. Gewone plaats en gewone tijd.

Dus:

- **de Hollandia-wol aan het Verlaat**
- **de heer ir. G. Arkema over de geschiedenis van het gebouw**
- **de heer L. Kalter over het werk in het gebouw**
- **de heer drs.ing. P.A. de Vrije over de toekomst van het gebouw**
- **donderdag 6 juni 1996, 19.45 uur**
- **de Grote Zaal van De Meent, Grote Beer 10**

* Op 21 mei heeft onze voorzitter in aanwezigheid van enkele leden van de werkgroep Kadastrale Atlas het eerste exemplaar van de atlas overhandigd aan het College van B & W.

* Aan het volgende nummer zal een kennismakingsfolder over de najaarscursus Paleografie bijgevoegd worden. Ook voor niet-leden is deelname aan deze cursus in principe mogelijk.

* Ongeveer 100 leden moeten hun contributie nog voldoen. Graag per omgaande.

* 20 personen moeten de door hen bestelde Kadastrale Atlas nog afhalen bij de administrateur, Houtwal 5.

* Dit nummer van ons verenigingsorgaan is opgemaakt op de nieuwe computers van Raet. Daarvoor onze dank!

*** 15 jaar klederdracht en kant**

Gedurende de maanden juli, augustus en september wordt er een expositie gehouden over klederdracht en kant in de museumboerderij 'De Lunterse Hoeve' te Lunteren.

De expositie toont voorbeelden van fraai Liers kant, quilts, klederdrachtpoppen uit 22 streken, en oude gebruiksvoorwerpen. Tevens is er een compleet winkeltje uit grootmoeders tijd te bezichtigen.

Er zijn demonstraties van Liers kant borduren, mutsen plooiën en quilten. Liefhebbers kunnen deelnemen aan een cursus of workshop 'Liers Kant'.

Groepen kunnen, op afspraak, terecht in het museum van april tot oktober. De groep dient minimaal uit 15 personen te bestaan.

Vakkundige mensen, in klederdracht, demonstreren hoe Liers kant wordt gemaakt, er wordt een rondleiding gegeven door het museum en op video is de speciale techniek van Liers kant te volgen. De kosten voor een groep bedragen f 7,50 per persoon. Hierbij is alles inbegrepen, ook tweemaal een kop koffie of thee met 'Lunterse Hoeve-cake'. Voor een cursus of workshop kunt u contact opnemen met Fie van Dijk, telefoon (0318) 48 24 79.

Openingstijden: elke woensdagmiddag van 13.00 tot 16.00 uur, in juli, augustus en september. En de derde zaterdag in augustus.

Entree: f 2.50 (groepen op afspraak).

Het museum 'De Lunterse Hoeve' is te vinden aan de Meulunterseweg 80. Het vertrek van de buurtbus is vanaf het station Lunteren om 14.23 (aansluitend op de trein).

Fie van Dijk-Lagerwey
Meulunterseweg 80
7641 HP Lunteren
tel (0318) 48 24 79

Oud Veenendaal

September 1996

** 11e jaargang, nummer 3
verschijnt 4 maal per jaar*

Redactie

*Dr R. Bisschop
Drs A.C. van Grootheest
J.M.M. Regtop
L.G.W. Smolders*

Bestuur

*G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
Mevr. H.H. Will-van Barneveld, penningmeester
D. J. Bouwhuis
J. T. Slok
L. G. W. Smolders
Mevr. T. Valkenburg-van Bruxsvoot*

*Secretariaat: Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal
telefoon 0318-552828*

*Ledenadministratie: P. Will, Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal
telefoon 0318-511523*

Werkgroepen en Commissies:

*D. J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal
telefoon 0318-528830*

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

*Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het
nieuwe verenigingsjaar.*

Druk: Drukkerij Davelaar BV

*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud jaargang 11, nummer 3 (september 1996)

Van de redactie, <i>'School en strijd'</i>	95
B. Wegkamp, <i>Het openbaar lager onderwijs in Veenendaal van 1795 - 1920</i>	96
G. Takken, <i>De Patrimoniumschool</i>	115
<i>Foto middenpagina: Personeel van het Ichthus-College in 1981</i> .	118
N. Hiensch, <i>Deugdzaam, degelijk en doortastend. Een geschiedenis van 50 jaar Christelijk Lyceum Veenendaal (CLV)</i>	127
H. van 't Veld, <i>Wat zit er in een veldnaam?</i>	137
P.G. Doolaard, <i>Werkgroep Kerkgeschiedenis</i>	141
<i>Boekaankondigingen</i>	142
<i>Mededelingen</i>	143

Eén van de oudste klassenfoto's in het archief van Oud Veenendaal. Waarschijnlijk van de Vrije Christelijke school, genomen rond 1895

'School en strijd'

Op een of andere manier lijkt het wel of de woorden school en strijd bij elkaar horen. Het is dan ook wellicht riskant een themanummer van ons blad aan het onderwijs in Veenendaal te wijden. We doen het toch maar, want er zijn met zo veel scholen altijd wel jubilea en verondersteld mag worden dat de scholen een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de vorming van velen in Veenendaal. Zou de belangstelling voor geschiedenis niet vaak begonnen zijn bij boeiende verhalen die de meester vroeger op school over het verleden wist te vertellen?

In dit nummer vindt u een publicatie over de geschiedenis van het openbaar onderwijs in Veenendaal, een bijdrage over het 75-jarig Christelijk Lyceum, maar u kunt ook lezen hoe het komt dat een hervormde basisschool toch de naam Patrimoniumschool draagt - een school die volgend jaar haar 75-jarig bestaan hoopt te vieren.

Het speciaal onderwijs ontbreekt, hoewel ook dat binnenkort een jubileum viert. Mogelijk wil iemand om daar eens iets over schrijven? Het blad is dit keer overwegend thematisch geïllustreerd: u vindt een groot aantal klassenfoto's, zoals die op verschillende Veense scholen in de loop van de tijden gemaakt zijn. We hebben nogal wat van deze foto's in ons archief, maar compleet is het natuurlijk lang niet.

De komende bijeenkomst van de vereniging staat in het teken van veldnamen. Een deskundig spreker zal proberen u warm te maken voor de oude namen die percelen droegen of dragen. Het is van groot belang, zeker in een gemeente als Veenendaal waarin veel gebouwd werd en wordt, de oude namen nu vast te leggen. De Werkgroep Veldnamen, Scheldnamen en Dialect van onze vereniging houdt zich daarmee bezig en is altijd blij met nieuwe gegevens.

Onderzoek en publicatie vormen de ruggesgraat van een historische vereniging. Het is daarom plezierig dat een bijeenkomst van de vereniging door een van de werkgroepen verzorgd wordt. In dit nummer van Oud Veenendaal reeds een voorproefje over het thema van de komende bijeenkomst.

ACvG

Het openbaar lager onderwijs in Veenendaal van 1795 - 1920

Tot het jaar 1863 kende Veenendaal slechts één school voor lager onderwijs. Die school werd bestuurd door de gemeente en was dus een openbare school. In 1863 werd de Vrije Christelijke school gesticht, aan het begin van de 20e eeuw de Nederlandse Hervormde.

In 1995 rondde de heer Wegkamp een doctoraal-scriptie af, waarin hij de ontwikkeling van het openbaar lager onderwijs in Veenendaal van 1795 tot 1920 beschreef. In financieel opzicht werd het bijzonder onderwijs in de schoolwet van 1920 geheel gelijkgesteld met het openbaar onderwijs. In dat jaar eindigt dan ook de beschrijving, gebaseerd op onderzoek van o.a. het gemeente-archief.

Dit artikel is een onderdeel van zijn scriptie.

Het onderwijs van 1800 - 1850

In de gemeente-archieven is er over het onderwijs in de eerste helft van de 19e eeuw weinig te vinden. Er is enige correspondentie omtrent reparaties aan de school die in slechte staat verkeerde (1822). In die tijd lag een deel van Veenendaal in het Utrechtse (Stichts Veenendaal) en een deel in de provincie Gelderland (Gelders Veenendaal). Beide gemeenten huurden het schoolgebouw van de Diaconie van de Nederlandse Hervormde kerk. Er gingen ongeveer 250 kinderen naar toe (Stichts Veenendaal had 2327 inwoners in 1826), waarvan een gedeelte tot de armen gerekend moet worden. De onderwijzer, Wulphert van Ginkel, had de nodige bijbaantjes om zijn karig inkomen aan te vullen. Een ouder deed zijn beklag over de onderwijzer: hij zou te veel tijd besteden aan notariszaken.

In 1829 werd de nieuwe school aanbesteed. In 1838 wordt over dit gebouw bericht dat het in een 'uitmuntende staat' verkeerde.

Naar aanleiding van het K.B. van 1842 vraagt de schoolopziener naar de namen van de personen die, overeenkomstig art. 4 van dit K.B., zitting nemen in de 'toevoorzigtcommissie'.

Over het onderwijs inhoudelijk ontbreken nagenoeg alle gegevens.

Des te aardiger is het inspectierapport van inspecteur Wijnbeek, die in 1836 de lagere school in Veenendaal bezocht. Hij zegt daarin het volgende:

Veenendaal; het schoollokaal is een voortreffelijk, ruim en helder gebouw, waarin een getal van 450 kinderen gemakkelijk geplaatst zijn. Het is in tweeën afgedeeld door glazen deuren. Tusschen de beide zalen was een Russische kagchel gemetseld, die 's morgens vroeg in de winter werd gestookt en dan voor den ganschen dag genoegzame warmte door dit gebouw verspreidde. Bij dit schoollokaal steekt zeer ongunstig af een paar vertrekjes, die den onderwijzer en zijn gezin tot woning moet verstreken. De onderwijzer G.J. Lit behoort onder de bekwaamste. Met een vasten gang onderwijst hij het lezen naar de klankmethode, de taalkunde en daarmede de beide ontleding van volzinnen met gepaste verstandsontwikkeling, waartoe ook getal- en vormleer oordeelkundig werden aangewend. Het schrijven was fraai. Het zingen ook zeer goed. Doch de oefening daarin geschiedde alleen bij het aangaan der school. Vele kinderen treden er de school niet binnen dan na het eindigen van het zingen. Overdreven godsdienstige begrippen maken hunne ouders vooringenomen tegen het zingen, omdat het geen psalmgezing is.

Openbare school aan de 'Lage kant' (nu Hoogstraat), 1919

Bij een herbezoek in 1842 noteert Wijnbeek:

Het onderwijs (in Veenendaal) was hier onder den verstandigen en ijverigen G.J. Lit op denzelfden doelmatigen voet gebleven. Deze school verdient, evenals die te Hoorn, den naam van modelschool. Des morgens wordt er van 7 tot 9 school gehouden voor een 100tal armenkinderen. Daar was het onderwijs zeer eenvoudig en regt gepast voor die kinderen. De Russische kagchel, waardoor de twee zalen der school verwarmd moeten worden, voldoet niet. Zij zal door eene andere vervangen worden. De reden van klage over het slechte woonhuis van den onderwijzer is opgeheven. Hetzelve is vergroot en verbeterd.

De bevolking was in 1845 toegenomen tot 3153 inwoners, waarvan 410 leerplichtigen. Hieronder werd verstaan het aantal kinderen in de leeftijd van 5 tot 12 jaar.

In 1850 werd een verzoek ingediend tot het oprichten van een bijzondere school der tweede klasse voor meisjes. Ondanks het negatieve advies van de schoolopziener aan Gedeputeerde Staten (er was al een uitstekende school, een avondschool, een bijzondere school der tweede klasse voor middelbaar onderwijs aan jongens) werd toch toestemming verleend.

De gemeente Veenendaal was niet erg scheutig met de financiën: regelmatige verzoeken van het hoofd van de meisjesschool om een toelage worden even regelmatig afgewezen. De benodigde f 25,- voor de aanschaf van wandkaarten worden door de schoolopziener zelf aangevraagd bij de provincie.

"Kort buitengewoon verlof" wordt door de onderwijzer Lit aan zichzelf verleend: in een brief aan de burgemeester kondigt hij aan een paar dagen naar Amsterdam te gaan en dat hij dus "...morgenochtend de school niet zal kunnen bijwonen." Over eventuele vervanging of het heenzenden van de kinderen wordt niet gesproken.

Het onderwijs van 1850 - 1860

Bijbaantjes bleken nog steeds noodzakelijk om de onderwijzer van voldoende inkomsten te voorzien. Hoofdonderwijzer Lit is kosten, voorzanger, doodgraver en aflezer der publicatiën in de Hervormde Kerk. Ook "het regt van stoven bij zetten in de kerk" leverde hem nog het een en ander op. Wel moet hij nu (1858) aan Gedeputeerde Staten opgeven welke baantjes hij heeft en wat dat oplevert.

Christelijke school, ca. 1918

Er zijn nu in Veenendaal twee scholen voor bijzonder (voortgezet) onderwijs. De plaatselijke schoolcommissie die ingevolge art. 54 van de schoolwet van 1857 zou moeten worden benoemd is er nog niet. Dat zou komen door "geopperde bedenkingen van wege de gemeente Ede".

De plaatselijke schoolcommissie die in 1859 wel functioneert, constateert in haar beredeneerd verslag dat de staat van het onderwijs op de drie scholen (de openbare lagere school en de beide bijzondere scholen voor voortgezet onderwijs) matig is; zij heeft geen van de scholen bezocht.

De gemeente Ede wil niet meer bijdragen in de kosten van de gemeenschappelijke school; men wil een school stichten in Ederveen. Er wordt aan de koning een verzoek gericht om jaarlijks een bijdrage van f 800,- te krijgen.

Naar aanleiding van de wet van 1857 wordt er een schoolreglement opgesteld (1860). Het schoolgeld bedraagt f 0,45 per maand, meerdere kinderen uit één gezin krijgen korting, terwijl bedeelde en on-

vermogen den kosteloos onderwijs ontvangen.

Opvallend is dat in het jaarlijks schoolverslag wordt gemeld dat de bijzondere jongensschool (voortgezet onderwijs) opleidt tot de Militaire Academie, terwijl de bijzondere meisjesschool bezocht wordt door kinderen van meer gegoede ingezetenen om hen "eene zorgvuldiger opvoeding te verschaffen dan die wel uit den aard der zaak aan de openbare lagere school kan verkregen worden".

Het onderwijs van 1860 - 1870

Het schoolverslag over 1862 vermeldt dat "de schoollokalen tot geen onderricht in de Godsdienst gebruikt zijn"; dit naar aanleiding van art. 64 van de schoolwet van 1857.

Het gewijzigd schoolreglement van 1860 dient opnieuw gewijzigd te worden; dit reglement spreekt van schooluren op elke werkdag van half tien tot half één. Nu heeft de plaatselijke schoolcommissie geconstateerd dat al gedurende 30 jaar(!) zaterdag na half twaalf godsdienstonderwijs wordt gegeven. Dit is facultatief en een "met

Boerselandse school, ca. 1921

den geest dezer gemeente overeenstemmende handeling". Het reglement wordt aangepast.

In maart 1863 is er het verzoek van de Hervormde Gemeente om een bijzondere school op te richten; in een rekest aan de koning wordt erkenning gevraagd van de 'Vereniging voor Christelijk Onderwijs' als rechtspersoon. Het college van B en W heeft geen bezwaar en in december 1863 start de 'Vrije Christelijke School voor lager onderwijs'.

Waarschijnlijk boterde het niet helemaal in de Vereniging. Zij vraagt in 1866 aan de koning de statuten te mogen wijzigen, om zo de invloed van de kerkenraad te beperken; uiteraard heeft diezelfde kerkenraad "ernstige bezwaren tegen wijzigingen". Zij vindt hoofdonderwijzer Mulder de schuldige: hij zou anti-kerks en separatistisch zijn!

In 1867 neemt hoofdonderwijzer Lit na 41 jaar ontslag: zijn doofheid maakt lesgeven onmogelijk. De volgende jaren wordt er uitvoerig gekibbeld over wie er voor zijn pensioen moet opdraaien: de gemeente Veenendaal? Ede?

Hoofdonderwijzer Lit wordt opgevolgd door H.P. Dewald. Bij het vergelijkend examen ter vervulling van de betrekking, dat werd afgenomen door de schoolopziener (geassisteerd door de plaatselijke predikant van de Hervormde Gemeente!), behaalde hij het hoogste aantal punten. De vakken waarin de kandidaten werden ondervraagd waren: lezen, taalkunde, geschiedenis, aardrijkskunde, rekenkunde, vraagstukken, opstel, schrijven, mondelinge voordracht, Frans en Engels. De twee vreemde talen werden geëxamineerd omdat er plannen waren de lagere school uit te breiden met een MULO-afdeling. Dit werd door de schoolopzieners van Gelderland en Utrecht ontraden ("Laat dat maar over aan de hulponderwijzer", en: "Dat soort onderwijs kan beter in de avonduren worden gegeven").

In 1868 neemt een lid van de schoolcommissie ontslag: art. 23 van de schoolwet van 1857 is naar zijn mening onwerkbaar. Het luidt: "Het schoolonderwijs wordt, onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen en aan hunne opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden. De onderwijzer ont-

houdt zich van iets te leeren, te doen of toe te laten, wat strijdig is met den eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen van andersdenkenden. Het geven van onderwijs in de godsdienst wordt overgelaten aan de kerkgenootschappen. Hiervoor kunnen de school-localen buiten de schooluren ten behoeve van de leerlingen, die er ter school gaan, beschikbaar worden gesteld."

Het artikel is "aanstotelijk voor het christelijk gemoed maar ook met het gezonde verstand, daar men christelijke deugden niet afscheiden kan van het Christendom (...) "de hoop op een billijke en noodzakelijke herziening is den bodem ingeslagen door de duidelijke verklaring van Z.E. den Minister van Buitenlandse Zaken."

In 1870 maakt schoolhoofd Dewald gewag van het feit dat de school 'verloopt'. Hij concludeert dat dat komt omdat de christelijke school groeit en door het fabriekswezen dat steeds vaker een beroep doet op ouders hun (jonge) kinderen te laten werken.

Het onderwijs van 1870 - 1880

Het verslag over 1871 van de schoolcommissie, waarin ook de burgemeester zitting heeft, vermeldt dat de toestand van de bijzondere lagere school en de beide scholen voor voortgezet onderwijs voldoende is; de openbare lagere school daarentegen is minder. Dat zou te wijten zijn aan de ongeschiktheid van de hoofdonderwijzer, waar de schoolcommissie in eerdere verslagen reeds op gewezen zou hebben (echter niet terug te vinden in de schoolverslagen, B.W.). Het hoofd wordt per 1 oktober eervol ontslag verleend.

In het jaarverslag (maart 1873) merkt het schoolhoofd Gobel op dat 40 jongens en meisjes tussen 8 en 10 jaar oud de school hebben verlaten om op de fabriek te gaan werken; de 46(!) jaar oude schoolbanken moeten worden gladgeschaafd (10 banken voor 300 leerlingen). Het schoolmateriaal was erg mager: één leesboek per drie kinderen. Het schoonmaken van de school gebeurde niet afdoende: het was meer stof verplaatsen. (En dat in een tijd waarin van programma's van eisen en Londo-normering nog geen sprake was!)

De nu volgende verordening is door B en W op 24 september 1875 vastgesteld en geeft een aardige indruk van de schoolorganisatie:

Verordening voor het hulppersoneel der openbare lagere school te Veenendaal.

Artikel 1.

Het onderwijs wordt gegeven, elken werkdag behalve Zaterdag, 's voormiddags van half tien tot half één en 's namiddags van half drie tot vijf uur, uitgenomen gedurende de maanden October, November, December, Januari, Februari en Maart, wanneer de school tot half vijf uur zal gehouden worden. De avondschoon wordt gehouden Maandag, Dinsdag, Donderdag en Vrijdag van zes tot acht uur.

Artikel 2.

Vacantie wordt gegeven met het Kerst- en met het Paaschfeest en éénmaal in den zomer door Burgemeester en Wethouders met den Hoofdonderwijzer te bepalen.

Artikel 3.

De hoofdonderwijzer regelt de werkzaamheden en bevordert de leerlingen.

Artikel 4.

Geen leerlingen mogen tusschen de schooluren de school verlaten zon-

Nog eens de Boerselandse school, 1928, 2e klas

der toestemming van den Hoofdonderwijzer; bij tijdelijke afwezigheid van dezen wordt de vereischte toestemming gegeven door dien hulponderwijzer, dien de Hoofdonderwijzer als zijn tijdelijken waarnemer aangewezen heeft.

Artikel 5.

De hulponderwijzers zijn werkzaam in de klasse hun door den Hoofdonderwijzer aangewezen. Zij houden aantekening, elken schooltijd, van de afwezige leerlingen, met opgave van de reden van het verzuim.

Artikel 6.

Zij houden het oog op de reinheid en zindelijkheid der leerlingen hunner klasse. En zorgen voor een zindelijk gebruik der schoolmeubelen en andere hulpmiddelen van onderwijs. Van het aantal, de boeken, leien, pennen, enz. houden zij een lijst, die bij inzage, wanneer ook, met de aanwezige meubelen moet sluiten.

Artikel 7.

De leiding van het onderwijs behoort den Hoofdonderwijzer. De hulponderwijzers zullen zijne opmerkingen omtrent het onderwijs volgen.

Artikel 8.

De hulponderwijzers en kweekelingen bevinden zich een half uur voor den aanvang der school in hunne lokalen en zorgen dat zij gedurende dien tijd alles in gereedheid brengen, wat zij dien morgen of middag noodig hebben.

Artikel 9.

Iedere hulponderwijzer, door ziekte verhinderd in de school te zijn, zal hiervan terstond den hoofdonderwijzer kennis geven.

Artikel 10.

Verlof wordt door het hulppersoneel den hoofdonderwijzer gevraagd. Voor meer dan één dag behoeft deze toestemming van Burgemeester en Wethouders.

Artikel 11.

Onder schooltijd is het rooken den hulponderwijzers verboden.

Artikel 12.

Het wordt den hulponderwijzers ten strengste verboden door lichamelijke straffen de kinderen tot hunnen pligt te brengen.

De gemeente blijft alert, vooral wanneer het over de centjes gaat. Jaarwedden gaan minimaal omhoog, schoolbenodigdheden zijn te duur: het schoolhoofd moet dus maar meerdere offertes aanvragen (1876). Als een hulponderwijzer moet worden aangetrokken, wordt

in eerste instantie geprobeerd dat tegen een jaarwedde van *f* 500,- voor elkaar te krijgen. Lukt dat niet, dan wil men *f* 50,- meer geven. Het schoolhoofd Gobel geeft 'met verschuldigde eerbied' te kennen dat "sedert hij alhier werkzaam is, zijne bezoldiging dezelfde is gebleven, de levensmiddelen in prijs zijn gestegen, de lasten, zoowel personeele belasting als hoofdelijke omslag drukkender zijn geworden, ergo zijne inkomsten zeer zijn verminderd; waarom hij UEA. verzoekt art. 19 der onderwijswet mildelijk en billijk op hem toe te passen door teruggave der eerste drie grondslagen van de personele belasting en hem daardoor in dezelfde voorrechten te doen deelen als de geestelijke in deze Gemeente en zoovele onderwijzers in andere gemeenten." Het college weigert.

De leerlingenlijsten werden zeer nauwgezet ingevuld. In de weekstaat van 3 april staat dat er 50 leerlingen minder zijn, vanwege "veldarbeid aardappelpoten".

De verplichte schoolgeldheffing (*f* 0,50 - *f* 0,40 - *f* 0,30 per maand voor resp. de hoogste, middelste en laagste klasse) kost de openbare lagere school 97 leerlingen, waarvan er 18 naar de bijzondere lagere school gaan (1877).

De gemeenschappelijke regeling met Ede wordt met ingang van 1 januari 1879 opgezegd. Ede vindt de verbouwing van de school te duur en "de inrigting komt ons bovendien ondoelmatig voor".

De inspecteur van het lager onderwijs, de heer Moens, stuurt een circulaire aan alle gemeentebesturen in de provincie Utrecht (september 1876). Hij vraagt daarin het godsdienstonderwijs op de openbare school zo te organiseren, dat er zo min mogelijk hinder wordt veroorzaakt: "Dikwijls ben ik er getuige van geweest, dat het onderwijs in de school gestoord werd door het binnen komen van leerlingen, en het heengaan van anderen, midden onder den gewonen schooltijd. Ze kwamen van of gingen naar de 'catechisatie'. De onderwijzers klaagden ernstig over de gevolgen dier stoornis." Moens pleit er voor dat de schooluren zo geregeld worden, dat er voldoende en geschikte tijd voor het ontvangen van godsdienstonderwijs voor de leerlingen overblijft. Het college antwoordt dat het godsdienstonderwijs op verschillende dagen gegeven wordt, 's middags tussen 1 - 2 uur.

"De kinderen hebben alsdan een half uur voor en na de catechisatie gelegenheid zich te vermaken en te ontspannen, zoodat zij telkens met goed gevolg, zonder bovenmatige inspanning het hun gegeven onderwijs kunnen volgen." Men is dus afgestapt van het geven van godsdienstonderwijs op de zaterdag, na half twaalf zoals dat nog in 1863 werd gedaan.

De plannen voor de verbouwing van de school worden op een laag pitje gezet; art. 4 van de (nieuwe) schoolwet van 1878 noopt zelfs tot stopzetten: "Bij algemeenen maatregel van inwendig bestuur worden door Ons, zoowel in het belang van de gezondheid, als van het onderwijs, algemeene regelen vastgesteld omtrent den bouw en de inrigting der lokalen, waarin openbaar lager schoolonderwijs gegeven wordt, alsmede omtrent het aantal kinderen, dat daarin mag

Nieuwewegse school, 1933

worden toegelaten, met bepaling, in hoever deze regelen verbindend zijn voor de lokalen, waarin bijzonder lager schoolonderwijs gegeven wordt."

Het onderwijs van 1880 - 1890

Op de vraag van de schoolopziener (1881) "Wat is in Uwe gemeente in den geest van art. 82 gedaan, om het getrouw schoolbezoek aan te moedigen. En met welke vrucht?" antwoordt het College: "Niets. Het schoolverzuim is tot een minimum gedaald door invordering der schoolgelden en een milde toepassing van de 4e alinea van art. 46." (Dat artikel luidt: Bedeelden en zij, die, schoon niet bedeed, onvermogend zijn, worden niet, de minvermogenden niet of slechts voor een gedeelte, aan de heffing [= schoolgeld, B.W.] onderworpen.)

De spaarzaamheid van het College komt nog eens tot uitdrukking in de correspondentie gevoerd met de schoolopziener in 1882. Een vacature is na lange tijd nog niet ingevuld. De schoolopziener schrijft aan het gemeentebestuur dat deze toestand in het onderwijs onhoudbaar wordt: "in gebrek aan onderwyzend personeel kan niet op duur door kweekelingen worden voorzien" en hij pleit er dan ook voor een hogere jaarwedde te bieden, want "de gunstige financiële toestand der gemeente waarvan alle dagbladen getuigen" maken dat best mogelijk. Nee, zegt het College, we bieden al meer dan onze verordening voorschrijft en hiermee "gaven wij reeds blijk onzer belangstelling in het openbaar onderwijs."

Ook het hoofd der school doet zijn beklag aan het College: de toekomst van de openbare school is ellende en jammer. Hij krijgt 80 nieuwe leerlingen en mist een onderwijzer omdat die vacature nog steeds niet ingevuld is. Ook het schoolhoofd krijgt nul op het rekest. In een schrijven aan de schoolopziener zegt het schoolbestuur: "De verordening spreekt van bepaalde sommen. En al durft nu ook het Hoofd van de openbare school geen wetsontduiking voorstellen, dat zoo licht tot knoeien aanleiding geeft, toch geeft hij Ued. Achtbaren in bedenking, een kweekeling van die som in rekening te brengen."

Het onderwijs van 1890 - 1900

Het leerlingenaantal groeit. De schoolopziener van het district U-

trecht wijst op de te kleine school (1891) en wil een zesde lokaal: "Ik verlies niet uit het oog, dat zelfs met zes lokalen slechts voor de naaste toekomst gezorgd zal zijn. In eene gemeente, waarvan de bevolking in het laatste tiental jaren met 15% is vermeerderd, waar door de fabrikanten de loffelijke maatregel genomen is om bij voorkeur op hunne fabrieken die kinderen toe te laten, welke het bewijs kunnen leveren voldoende lager onderwijs te hebben genoten, welke maatregel zeker de schoolbevolking zal doen toenemen, zullen op den duur twee scholen nauwelijks voldoende zijn, al worden ze beiden iets uitgezet." Ook de schoolopziener van het arrondissement Rhenen doet een duit in het zakje: "Het zal niet nodig zijn de aandacht van Uw Achtbaar College te vestigen op de omstandigheid, dat bij uitbreiding van het onderwijzend personeel, de behoefte ook aan uitbreiding der school lokaliteiten zich sterk zal doen gevoelen." En schoolhoofd Bersma schrijft: "De vrees voor onze grote klassen, waardoor de ondergetekende steeds de gezondheid van onderwijzeressen bedreigd achtte, zal naar hij hoopt spoedig verdwijnen wanneer door een betere regeling die groote klassen zullen gesplitst kunnen worden."

Of het komt door de bemoeienissen van de hierboven geciteerde heren is niet bekend, maar in 1893 zijn er drie lokalen bijgebouwd.

Een aantal inwoners van Veenendaal dient een verzoekschrift in (1893) om de openbare lagere school uit te breiden met een klasse voor MULO:

"Wel weten ondergetekenden, dat er gelegenheid bestaat MULO in deze gemeente te ontvangen, maar zij achten het in strijd met hunne beginselen hunne kinderen aan het onderwijs op die inrichting te doen deelnemen." De Raad beschikt afwijzend, omdat "vooralnog geen genoegzame behoefte alhier bestaat, uitbreiding te geven aan de leervakken ter openbare school."

Het schoolverzuim bedroeg gemiddeld zo'n 10%. Soms werd er een percentage genoemd (in enkele verslagen van het schoolhoofd), soms is dat te herleiden uit de tabellen die ingevuld moesten worden. Art. 81 al. 2 van de wet van 1878 ging over dat verzuim. In 1893 waren er 113 kinderen die verzuimden. Uit de tabel blijkt om welke

De Nieuwewegse school, ca. 1935

reden dat gebeurde: bezoeken bewaarschool (32 kinderen), school verlaten (16), niet gevaccineerd (13), ziekte of volgens de ouders te min ontwikkeld (34), armoede, gebrek aan schoeisel of kleding (4), andere redenen (14), zoals: bezoeken school voor middelbaar of hoger onderwijs, geplaatst in gestichten voor doofstommen, blinden, spraakgebrekkigen en idioten, de woning te ver van school, kinderen van vreemdelingen, ingeschreven maar wegens plaatsgebrek niet geplaatst, geweigerd inlichtingen te geven.

Het onderwijs van 1900 - 1920

In het schoolverslag over 1904 merkt het schoolhoofd op dat er steeds meer schoolverlaters zijn na 5 jaar en 10 maanden onderwijs. Het herhalingsonderwijs (werd in de avonduren gegeven aan kinderen die al op de fabriek werkten, B.W.) wordt ook door leerlingen van

de bijzondere school gevolgd, en daarmee bewees dit onderwijs "dat de kloof tusschen beide soorten onderwijs kan overbrugd worden, wanneer van de zijde der ouders wordt ingezien, dat liefde voor het welbegrepen belang van de leerlingen overal voor zit, en niet telkens weer over het verkeerde in beide soorten worden gepraat, door menschen, die van onderwijs geen idee hebben."

Het N.O.G. dient een rekest in tegen de 5% premie voor weduwe- en wezenpensioen. Zij stelt voor de minimumtractementen te verhogen. De raad wijst dit verzoek af (1905).

In 1910 komen er van verschillende zijden verzoeken om de openbare lagere school uit te breiden met een MULO-afdeling. De plaatselijke afdeling van het N.O.G. (waar onderwijzers van de openbare school in het bestuur zitten) opent de rij. Een afdeling van de SDAP is van mening: "De openbare school gaat zoo achteruit omdat er geen vervolglasse is. Het is plicht van elke gemeenteraad het openbaar onderwijs zoo te doen zijn dat het kan concurreren met elke

Een klas van de Nieuwewegse school op 9 oktober 1943

anderen inrichting op onderwijs gebied ter dezer plaatse. (...) Dezen mening gronden wij op den Grondwet die de uitspraak bevat: Het openbaar onderwijs is een aanhoudende zorg der Regeering". De vrijzinnige Kiesvereniging 'Oranje Nassau' stelt: "In een bloeiende gemeente als Veenendaal ook aan de openbare school uitgebreid lager onderwijs. Voorstanders van openbaar onderwijs worden gedwongen hun kinderen naar bijzondere scholen te sturen". De vrijzinnig Democratische Kiesvereëning 'Veenendaal en Omstreken' constateert: "Het openbaar onderwijs alhier wordt te veel naar de letter der onderwijswet geregeld".

Een dergelijk verzoek is door de Raad in 1908 afgewezen met de motivering dat de twee bloeiende (bijzondere) inrichtingen een derde overbodig maakte. De adressanten zeggen: "'t Is juist omgekeerd. De gemeente schiet te kort en particulieren hebben haar taak overgenomen. Haar taak, want de grondwet zegt dat het openbaar onderwijs een aanhoudende zorg is van de regeering. Op de kerkelijke scholen wordt sektarisch onderwijs gegeven. Veenendaal doet al zo weinig voor de openbare school (salariëring volgens de wet, leermiddelen onvoldoende, onderhoud gering). Een vervolklasse kost haast niets. Veenendaal kan zorgen dat het tenminste aan de geest der onderwijswet tegemoet komt. En ouders, die daar aan behoeften gevoelen, helpt aan een gelegenheid voor hun kinderen overeenkomstig hun opvattingen. Zelfs al kosten zij veel, dan behooren zij er te zijn." De raad reageert wederom afwijzend.

Uiteindelijk is er wel een MULO-klas gekomen. Dat heeft nog heel wat voeten in de aarde gehad, zoals een gedeelte uit de volgende brief illustreert. In december 1914 wordt door de afdeling Volksonderwijs te Veenendaal dit schrijven gericht aan de minister van onderwijs.

1e. dat het verbouwen der openbare school waarvan wij in ons request aan Hare Majesteit onder 1 reeds gewaagden, is geschiedt door ingrijpen van den nieuwen districts-Schoolopziener, waarvoor wij indertijd onzen dank reeds betuigden, doch dat dit dus niet uit eigen beweging van het gemeentebestuur is geschied, zoodat dit feit op zich zelf niet als bewijs van betere gezindheid ten opzichte van het openbaar onderwijs kan dienen.

2e. dat omtrent de leermiddelen, onder 2e en 3e van ons request ge-

noemd, tot op heden door B en W nog geen voorstel bij den Raad is ingekomen, wat volgens het besluit, genomen in de raadsvergadering van 30 Maart 1914, reeds lang had moeten zijn geschied.

3e. dat niettegenstaande onze herhaalde verzoeken om door behoorlijk salariëring, van het Hoofdschap iemand te benoemen met akte Fransch, Duitsch, Engelsch en Wiskunde, met ingang van 1 September een Hoofd is benoemd met enkel Fransch (de onnoodige landbouwakte, die o.i. moet dienen om de school een boerencachet te geven en daardoor meer dient om ze af te breken dan op te bouwen, kan buiten beschouwing blijven).

4e. dat onder allerlei voorwendsels zoolang is gedraald tot de geschikte tijd tot oproepen van leerlingen, 1 September, voorbij was en nu deze oproeping is gedaan midden in het leersemester, met de bedoeling en de stille hoop, van zelf, dat op zoo een ongewonen tijd geen leerlingen zouden opkomen om alsdan daaruit alsnog te kunnen concludeeren, dat aan de openbare school geen behoefte bestaat aan M.U.L.O.

5e. dat zich echter desondanks toch nog 22 leerlingen voor M.U.L.O. hebben opgegeven waarvan 9 reeds den vereischten leeftijd bezitten, zodat men het nu blijkbaar niet meer heeft durven wagen, onder het een of ander voorwendsel weer tot uitstel over te gaan, zoodat dan eindelijk op 9 December een M.U.L.O. klasse is ingevoerd;

6e. dat we nu echter met nadruk er op meenen te moeten wijzen, dat ofschoon we reeds dankbaar voor deze invoering zijn, deze invoering toch in alle opzichten weer bewijst, hoe taai en hardnekkig goed openbaar onderwijs hier blijvend wordt tegengewerkt, doordat, zooals gemeld, den aanvang dier klasse, midden in het semester en bovendien zoo is geschied dat nog geen onderwijs kan worden gegeven in het voornamelijk Duitsch...

Deze uiteindelijke overwinning vormde de basis voor een 'reclamefolder' van 'Volksonderwijs' (maart 1915):

Na een aanhoudenden strijd van enkele jaren door de vereeniging 'Volksonderwijs' (afdeling Veenendaal e.o.) tegen een in meerderheid clericalen gemeenteraad, voorstanders van dogmatisch-clericaal onderwijs, acht het bestuur van Volksonderwijs de tijd gekomen een circulaire te doen verspreiden met het doel de bewoners van Veenendaal in te lichten. De openbare school verkeerde, wat het gebouw aanging in een zeer onvoldoenden toestand en alleen een gemeenteraad, waarvan de meerderheid der leden tegenstanders van openbaar onderwijs zijn, kon een dergelijk

Nieuwewegse school, klas 3, ca. 1947.

Achterste rij links: het hoofd der school, de heer Van de Nadort

gebouw in zoo'n toestand laten bestaan om daardoor hun clericale scholen te bevoordeelen.

In de openbare school worden de kinderen niet anti-godsdienstig opgekweekt, zooals dat vaak door oneerlijke tegenstanders wordt beweerd, maar wordt hun juist verdraagzaamheid jegens iederen godsdienst ingeprent (....) Bovendien is het personeel aan de openbare school uit overtuiging er voor geen enkele godsdienst te beschimpen of te minachten, maar liefde te kweken en verdraagzaamheid te leeren jegens anders denkenden. Op de bizondere school alhier is dit juist andersom; of gij verlangt, dat uw kinderen NIET dogmatisch worden opgevoed, het helpt niet: uw kinderen MOETEN het dogmatisch onderwijs volgen, of gij roomsch, israëliet, modern-protestant of zoogenaamd ongeloovig zijt. Wij hebben den strijd gewonnen en nu vragen wij aan allen die met ons overtuigd zijn, dat het openbaar onderwijs het meest gewenschte is voor hun kinderen nu dezen ook naar de openbare school te sturen.

Leerlingenaantal

Aan de oproep van het Volksonderwijs om de kinderen naar de openbare school te sturen, werd en wordt niet echt gehoor gegeven.

De telformulieren in de eerste helft van de 19e eeuw zijn, voor zover aanwezig, erg onnauwkeurig: soms staat het aantal leerplichtige kinderen vermeld, soms het aantal dat daadwerkelijk de school bezoekt. De ene keer wordt het aantal gesplitst in degenen die kosteloos onderwijs ontvangen en zij die schoolgeld betalen, dan weer wordt slechts één categorie vermeld.

Uit de beschikbare gegevens zou ik voorzichtig willen concluderen dat van de ongeveer 500 leerplichtige kinderen de helft (regelmatig) de school bezocht.

De bevolking van Stichts Veenendaal telde aan het begin van de 19e eeuw 2000 inwoners, in 1850 3000. Een groot aantal leerlingen dat de school bezocht, was afkomstig uit Gelders Veenendaal, dat onder de gemeente Ede viel (ongeveer 1/3 van de populatie). Saillant detail: in 1809 telde Stichts Veenendaal 1980 inwoners, waarvan 1824 Hervormden en 89 Katholieken.

Vanaf het midden van de 19e eeuw is de leerlingenregistratie zuiverder. Duidelijk blijkt dat het overgrote deel van de leerlingen kosteloos onderwijs krijgt (meer dan 75%).

De eerste bijzondere lagere school (de Vrije christelijke school) ging in 1863 van start. De openbare school heeft daar geen hinder van ondervonden. In 1875 bereikte de openbare school haar top met 565 leerlingen. Deze toename is misschien te verklaren door een wisseling van het schoolhoofd (juni 1872), die het volgens de schoolcommissie uitzonderlijk goed deed en de wantoestanden van zijn voorganger snel de baas was. De gemeenschappelijke regeling met Ede werd op 1 januari 1879 opgezegd; waarschijnlijk verklaart dat de daling in 1880.

Veenendaal ging met twee grote lagere scholen de 20e eeuw in: een openbare en een confessionele met elk meer dan 400 leerlingen.

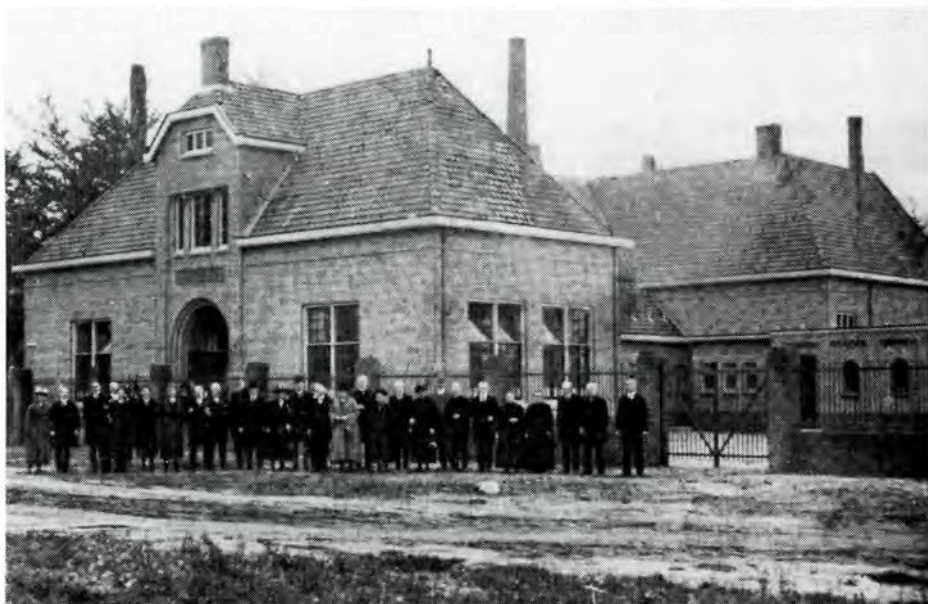
Bert Wegkamp

De Patrimoniumschool

Op 1 oktober 1997 hoopt de Veenendaalse Patrimoniumschool haar 75-jarig bestaan te vieren. In deze speciale uitgave over het onderwijs in Veenendaal mag zij niet ontbreken. Ooit was het de grootste lagere school van Nederland. Hieronder volgt in vogelvlucht de bewogen geschiedenis van deze school in Veenendaal-Zuid waar zovelen hebben leren lezen en schrijven.

Aan het begin van deze eeuw telde Veenendaal drie lagere scholen: de *Gelderse school* (openbaar), de *Nieuwewegse school* (confessioneel) - de huidige Juliana van Stolbergschool - en de *Boerselandse school* (Hervormd) - de huidige Prinses Beatrixschool. Vanaf 1922 kwam daar de Patrimoniumschool bij. Het initiatief tot de oprichting van de Patrimoniumschool werd genomen door het 'Werkliedenverbond Patrimonium', een christelijke arbeidersorganisatie, die in 1902 een plaatselijke afdeling oprichtte. Dit als weerwoord op het oprukkende socialisme. Het bestuur bestond uit anti-revolutionairen, zoals wolfabrikant J. van Leeuwen en vermicellifabrikant J. van Buuren. Dit werkliedenverbond bestond dus uit werknemers en werkgevers. In het bestuur zaten verder onder meer meester Wijnveldt, het hoofd van de christelijke school en A. de Gooyer, bestuurslid van de coöperatieve winkeliersvereniging 'De Eendracht'. Toen meester Wijnveldt zes jaar later uit Veenendaal vertrok, werd ds. M. Jongebreur voorzitter van Patrimonium. Uit dit werkliedenverbond ontstonden op 17 oktober 1918 Patrimoniums Bouwvereniging en op 3 juli 1919 de Vereniging tot bevordering van het Christelijk Onderwijs, die een officieel verzoek deden om een eigen school te mogen stichten: de Patrimoniumschool.

De naam Patrimonium betekent 'erfdeel of erfenis der vaderen'. Geen revolutie, zoals Troelstra wilde, maar een voortgang op de weg der vaderen. Een vrij volk met een regering, die rekende met God en Zijn gebod.

Bij de opening van de Patrimoniumschool op 1 oktober 1922.
Het bestuur met enkele genodigden

Van deze arbeidersorganisatie waren kerkelijk meelevende mannen lid uit de verschillende kerkgenootschappen. Men sprak af, dat aan de school afwisselend hervormde en gereformeerde leerkrachten zouden worden benoemd. Als hoofd werd de heer C. Goote, hoofdonderwijzer te Balkbrug, benoemd. Bij het 25-jarig bestaan van de school blikt de heer Goote terug in een speciaal herdenkingsboekje voor de leerlingen getiteld *Als een wonderboom*. Hij beschrijft hoe velen het een dwaas plan vonden om over het spoor een school te bouwen. Er waren immers nog maar weinig huizen. Toch bleek de school in een behoefte te voorzien. De school had zes lokalen (een kleuterschool kende men toen nog niet) en startte met 182 leerlingen. In 1922 waren werkzaam de juffrouwen S. Meynen en J.M. Peddemos. Als meesters werkten er W.A. Bezooyen, R. van Dalen en M. ter Stal.

De woningbouw in Veenendaal-Zuid werd ter hand genomen door Patrimoniums Bouwvereniging, die de Talmastraat en het Talmaplein lieten verrijzen en later verder bouwden in de dr. Kuiperstraat en de Keucheniusstraat, namen die iets vertellen over de achtergrond van Patrimonium zelf. Aritius Sybrandus Talma bijvoorbeeld was een anti-revolutionair politicus en theoloog, die vanaf 1891 een leidende rol speelde in Patrimonium. Hij was een voorvechter van de moderne vakbondsgedachte en sociale wetgeving. Hij werd minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. Van zijn hand is de Arbeidwet van 1911, die nachtarbeid voor vrouwen en kinderen verbood. Hij overleed in 1916.

Het leerlingenaantal groeide gestaag:

<i>jaar</i>	<i>aantal leerlingen</i>	<i>jaar</i>	<i>aantal leerlingen</i>
1923	182	1933	445 (*)
1924	219	1934	433
1925	288	1935	479
1926	311	1936	546
1927	331	1937	591
1928	371	1938	612
1929	447	1939	638
1930	480	1940	
1931	487	1941	689
1932	470	1945	852

(*) De teruggang in de jaren 1933 en 1934 houdt wellicht verband met de start van de Kokse school (een christelijke gereformeerde school uitgaande van de Pnielkerk) nu de Calvijschool. Door het verloop van leerlingen van de Patrimonium-school was men op de nieuwe school bereid meester Van Bezooen over te nemen.

Het is begrijpelijk, dat de groei van het aantal leerlingen voor huisvestingsproblemen zorgde. Er werden drie lokalen en een spreek-, annex bestuurskamer bijgebouwd. Dit was al snel onvoldoende: terwijl het speelterrein al flink ingekrompen was, verrees er toch een tiende lokaal. Opnieuw bleef het leerlingaantal groeien en besloot men in de grote vakantieperiode vier nieuwe lokalen te bouwen. Ditmaal niet in de lengte of in de breedte, maar in de hoogte. Het ge-

Een opname van het personeel van het Ichthus-College, juni 1981. Dit gebouw aan de Thorbeckesingel is momenteel in gebruik als brugklas-school bij het CLV.

Er zijn plannen in de maak om dit te vervangen voor een brugklasgebouw in de nabijheid van het CLV-hoofdgebouw aan de Kerkewijk.

bouw begon, zo schrijft de heer Goote, op een kazerne te lijken, maar er was nu wel ruimte voor zo'n 700 leerlingen. Toen er nog steeds leerlingen bijkwamen, zag men in dat een verdere uitbreiding van het schoolgebouw op de hoek Kerkewijk/Patrimoniumlaan niet tot de mogelijkheden behoorde. Men week uit naar de Teekenschool aan de Kerkewijk. Met een aantal van over de 800 leerlingen was de Patrimoniumschool niet alleen uitgegroeid tot de grootste school van Veenendaal, maar zelfs van Nederland.

Op 31 augustus 1939 (Koninginnedag) wordt het schoolgebouw gevorderd door het Nederlandse leger. Gedurende de oorlogsjaren huisden er Duitse soldaten. Aan het einde de Tweede Wereldoorlog wordt de school bewoond door evacués en na de oorlog trekken de Canadezen in het gebouw. Zeven jaar lang is de heer Goote zijn gebouw regelmatig kwijt. Hijzelf moet soms onderduiken op Prattenburg als er zich ongeregelde heden rond het gebouw voordoen. Hij loopt kans opgepakt te worden en duikt onder.

De oorlogsjaren gingen ook niet onopgemerkt aan de leerkrachten van de Patrimoniumschool voorbij. Zo werd meester J. Snijder door de Duitsers gevangen genomen en naar het concentratiekamp in Amersfoort gebracht. Later werd hij naar Duitsland vervoerd, waar hij te werk werd gesteld. Na de oorlog keerde hij behouden in ons land terug.

Meester F.G. Roosjen werd tijdens een nachtelijke tocht - ondernomen om wapens op te halen die uit een Engels vliegtuig waren geworpen - met enkele vrienden opgepakt en na verhoor door de Duitsers doodgeschoten.

In Duitse gevangenschap stierf ook meester J. van Doorn. In het nieuwe gebouw van de Patrimoniumschool, dat in 1981 in gebruik werd genomen, is een gedenksteen aangebracht, waarop de namen van de oorlogsslachtoffers voorkomen.

De heer Goote bereikte in 1946 de leeftijd van 60 jaar. Hij was de laatste jaren vrijgesteld om de grote school te leiden. Wel viel hij in bij ziekte en nam de klas over als de meisjes aan het einde van de

Als een wonderboom.

Ter herinnering aan het 25-jarig bestaan der

PATRIMONIUMSCHOOL

te Veenendaal

op

1 October 1947

door

C. GOOTE

Oud Hoofd der School

Door het Bestuur uitgereikt aan
de leerlingen der Patrimoniumschool

ochtend met hun juf handvaardigheid hadden. In die tijd bestond de mogelijkheid om op 60-jarige leeftijd met pensioen te gaan. Het was een moeilijke beslissing en samen met zijn dochter Ada deed hij zijn pensioenaanvraag op de post. Zijn gehele leven bleef hij het werklie-denverbond Patrimonium trouw. Bijna elke zaterdag trok hij het land in om lezingen te houden. Hij was zelfs een tijdlang vice-voorzitter van het landelijke hoofdbestuur.

Na het overlijden van ds. M. Jongebreur op 17 juli 1930 had ds. van Wijngaarden en vervolgens ds. J. Bakker de voorzittershamer van het schoolbestuur overgenomen.

Deze werd later opgevolgd door ds. Vroegindewij. Bij het vertrek van de heer Goote was de school uitgegroeid tot onwerkbare grootte. Het bestuur besloot de school op te splitsen in twee kleinere scholen. Er kwam een A-school onder leiding van de heer P. van Wakeren en een B-school onder leiding van de heer D. Dillingh. Ds. Vroegindewij en ds. van Enk kwamen de volgende verdeelsleutel overeen: De A-school zou bevolkt worden door Hervormden (zij die niet kerkelijk meelevend waren, werden wel tot het Hervormde deel gerekend) en de B-school werd een C(hristelijk) N(ationale) S(chool) voor de gereformeerden en ander-kerkelijken. Dat dit proces niet zonder slag of stoot verliep, zal duidelijk zijn. Deze 'strijd' speelde zich af tussen 1947 en 1950. Op 6 december 1950 eindigde ds. A. Vroegindewij de laatste bijeenkomst van het bestuur van de schoolvereniging 'Patrimonium' met dankgebed. De tweedeling in een Hervormde school en een CNS-school was een feit.

Om aan de Boslaan een semi-permanent schoolgebouw voor de B-school te bouwen, verleende de gemeente op 13 december 1947 een krediet van f 100.000,-. De Ceder was geboren. Het zou nog tot 1 januari 1951 duren voordat er een officiële scheiding tussen de beide scholen plaatsvond. Zo ontstond de vreemde situatie, dat twee verschillende scholen onder twee hoofden in het ene grote Patrimoniumgebouw waren gehuisvest.

Later konden - door het vertrek van 1/3 deel van de leerlingen uit het gebouw aan de Kerkewijk - de leerlingen van de A-school weer in de

14 lokalen aan de Kerkewijk en kon de Teekenschool weer voor zijn oorspronkelijke doel worden gebruikt.

Toch bleef het leerlingenaantal stijgen en in 1951 huurde de gemeente Veenendaal ruimte in Eltheto om een groep onder te brengen. Het Hervormde schoolbestuur wachtte niet langer af en stichtte in 1952 de Groen van Prinstererschool aan de Dr. Colijnstraat. Veel leerlingen gingen op 1 maart 1952 over naar de nieuwe school. Voor veel leerlingen was het dichterbij huis en zo werden de huisvestingsproblemen voor de Patrimoniumschool kleiner.

Het in 1946 benoemde hoofd van de Patrimoniumschool, de heer P. van Wakeren, verliet in 1948 het onderwijs; hij werd zendeling. In die periode had er zich wel het één en ander afgespeeld. Hervormde en gereformeerde collega's, die jarenlang prettig hadden samengewerkt, werden uit elkaar gedreven door de instelling van de A- en B-school. Niet alle gereformeerde collega's konden mee naar de Ceder en niet alle hervormden wilden op de Patrimoniumschool blijven werken. Sommigen trokken weg naar Utrecht, Arnhem, Den Haag of vonden werk op de Groen van Prinstererschool.

Een klas van de Patrimoniumschool rond 1930

Het lesgeven in deze periode was geen makkie. Het kwam voor, dat er 64 leerlingen in één lokaal zaten. Een aantal van 52 tot 54 was meer regel dan uitzondering. Men dient hierbij wel te bedenken, dat het niveau van de leerlingen varieerde van hoog- tot zeer gering begaafd. Tegenwoordig zouden er velen direct worden doorverwezen naar een LOM-school of een andere vorm van speciaal onderwijs. Met 14 jaar konden de minder getalenteerden van school af, waarbij sommigen niet verder kwamen dan de 4e klas. Iets wat wij ons in deze tijd niet meer voor kunnen stellen.

De heer A.C. Schilperoort was de opvolger van P. van Wakeren. Hij zag het aantal leerlingen door de nieuwe scholen, de vergrijzing van de wijk en het teruglopende kinderaantal teruglopen tot 400 leerlingen in 1964. Hij maakt het mee, dat vanaf 1 januari 1951 de hervormde kleuterschool in de Patrimoniumschool wordt ondergebracht, terwijl ook nog een groep is ondergebracht in gebouw Sjaloom achter de Vredeskerk. Vanaf 1964 was de heer J.C. van Schaik hoofd van de Patrimoniumschool. Hij mocht de nieuwbouw van het huidige schoolgebouw meemaken.

Het gebouw uit 1922 werd steeds slechter en vroeg veel onderhoud. Het dak lekte en de verwarming kon niet meer gemaakt worden. De hoge lokalen met de hoog geplaatste ramen die naar buiten kijken onmogelijk maakten, de lange gangen van graniet, het kleine schoolplein waren niet meer van deze tijd. Het gebouw en de directie-woning naast de school werden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Een jaar lang moesten de kinderen onderdak vinden in noodlokalen op het terrein van de Neveda aan de Sparrenlaan. Dagelijks zette de heer H. de Winter in weer en wind de kinderen over de Kerkewijk. Het nieuwe gebouw was modern, licht en laag en paste prima in de omgeving. Helaas lekte het dak en ging de verwarming regelmatig stuk. De onderwijskrachten vroegen zich gekscherend af of de nieuwbouw nu wel zo'n verbetering was.

In 1983 bereikte de heer Van Schaik de pensioengerechtigde leeftijd en werd het leiderschap overgenomen door de heer E. Gerards, die nog steeds directeur is.

Schoolreisje van de Patrimoniumschool naar Schiphol (juiste jaar niet bekend)

Lag het leerlingenaantal in 1981 rond de 170, langzaam maar zeker groeide het daarna door de bouw van het Boslaanplan en het vestigen van jonge gezinnen in de Zuidwijk weer tot boven de 200 leerlingen. Dit betekende dat de nieuwe school al weer te klein was. Waar hebben we dit meer gehoord? Er kwam een groep in de hal te zitten en later verhuisden twee groepen naar het leegstaande gebouw van de Klimop aan de Frans Halslaan, de huidige radiostudio.

Als een plaats groeit, moet ook het aantal leerlingen op de scholen meegroeien. In de '90-er jaren moest elke basisschool in Veenendaal over 190 leerlingen beschikken. Dit was voor vele scholen, waaronder de hervormde Groen van Prinstererschool niet haalbaar. Het bestuur besloot de beide scholen te laten fuseren. Op dit moment telt de Patrimoniumschool zo'n 350 leerlingen verdeeld over twee gebouwen. De groepen 1 t/m 4 zijn gevestigd in het gebouw aan de

Kerkewijk, terwijl de groepen 5 t/m 8 zijn ondergebracht in het gebouw aan het Bruïneplein. Hoe dit aantal zich de komende jaren zal ontwikkelen is koffiedik kijken. De vestiging van een nieuwe christelijke school in Petenbos zal hierop mogelijk een negatieve invloed hebben. Een projectontwikkelaar heeft interesse getoond voor het gebouw aan het Bruïneplein. Dus zal er mogelijk nog eens een verplaatsing inzitten. Wellicht is het bouwen van vier lokalen op het huidige gebouw aan de Patrimoniumlaan wederom een oplossing.

In 1947 schrijft de heer C. Goote, dat al ruim duizend leerlingen op de Patrimoniumschool hebben gezeten. Dit aantal is nu al verveelvoudigd en zal hopelijk in de komende jaren nog verder toenemen. Voor al die leerlingen, die er onderwijs hebben genoten, geldt hopelijk dat zij hieraan plezier hebben beleefd.

Gert Takken
(sinds 1981 werkzaam op de Patrimoniumschool)

Bronnen

- C. Goote, *Als een wonderboom. Ter herinnering aan het 25-jarig bestaan der Patrimoniumschool te Veenendaal op 1 oktober 1947*
- *De nieuwe erfenis*. Boekje uitgegeven bij de opening van het nieuwe gebouw in 1981
- Notities van de heer J.C. van Schaik
- R. van Genderen, *Wonen in Veenendaal. 75 jaar Patrimoniums bouwvereniging 1952 - 1992: 40 jaar Hervormde Basisschool Groen van Prinsterer*
- B. Wegkamp. *Het openbaar lager onderwijs in Veenendaal van 1795 - 1920* (scriptie)

Met dank aan het gemeente-archief van de gemeente Veenendaal en de dames Elly Croes-Goote en Ada Muntingh-Goote.

Deugdzaam, degelijk en doortastend

een geschiedenis van 50 jaar Christelijk Lyceum Veenendaal (CLV)

Ter gelegenheid van 50 jaar CLV is een boek samengesteld onder de titel: Deugdzaam, degelijk en doortastend, een geschiedenis van 50 jaar CLV. Daarin staan bijdragen van (oud) CLV'ers. In een historisch overzichtsartikel in dit boek wordt de geschiedenis van de school beschreven. Deze geschiedenis is in drie perioden onderverdeeld. Een paar fragmenten uit deze perioden volgen hieronder. De stukjes gaan over de leerlingen, zoals het hoort bij een school.

De Christelijke ULO (later KJM) fusiepartner van het CLV

Gedurende de jaren twintig strijdt de ULO tegen de geringe belangstelling van veel ouders die een vervolgopleiding voor hun kinderen

De ULO in 1948

niet nodig vinden. Praktisch alle kinderen gaan op hun veertiende jaar immers naar 'de fabriek'. Vaak op de dag van hun verjaardag. Een ouder verwoordt het in een gesprek met een van de onderwijzers aldus: "Mijn jongen heeft nu twee jaren geleerd en moet nu voldoende weten. Hij is veertien jaar en moet van school af. Hij kan mooi in de zaak werken en is hij daar dan een poosje werkzaam, dan weet hij net zoveel als jij en de dominee samen". De meeste kinderen zijn eender gekleed. Een 'lange' korte broek (tot over de knieën), lange zwarte kousen en een petje. Die petjes hangen tijdens de lessen allemaal aan de kapstok. Een fraai gezicht in die lange gang. Aan het einde van de jaren dertig zijn er meer dan honderd leerlingen en zes onderwijzers. Wanneer in 1936 de Amsterdammer J.G. Thoomes tot directeur wordt benoemd, moet hij wel wennen aan het Veense volkje. Hij herinnert zich: "Als ik een mopje vertelde lachte in Amsterdam de klas al voordat ik was uitverteld, hier viel er steeds een ijzige stilte". (..)

'De HBS' in de periode 1946-1968

De toelating heeft de school in eigen hand. Leerlingen dienen een door de school zelf gemaakt examen te doen in taal, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis. Indien dit als voldoende wordt beoordeeld, ben je toegelaten. Bij twijfel is nog een herexamen mogelijk. Het eerste toelatingsexamen wordt in het gebouw van de ULO afgenomen. De school staat als duur bekend. Een oud-leerling van de ULO ca. 1958: "Hoewel ik goed kon leren stuurde mijn vader me niet naar de HBS. Die was veel te duur, de ULO was goedkoper. Bovendien was duidelijk dat hij me van de school zou afhaken als ik een keer zou blijven zitten!" In die tijd wordt het schoolgeld nog vastgesteld in verhouding tot de inkomstenbelasting. Dit bedrag ligt tussen de twintig en de zeshonderd gulden per jaar. Daarbuiten moet nog op zo'n honderd gulden voor boeken en andere attributen worden gerekend. Al vrij snel komt de school met regelingen voor mensen die wat minder te besteden hebben. Er kunnen, onder strikte voorwaarden, boeken in bruikleen worden gegeven. Soms zet de rector zich persoonlijk in om ouders te overtuigen hun begaafde kind op school te houden. Van 1952 tot 1964 geldt, als voorloper van de 'prestatie-

De Christelijke HBS, onder aan de Markt

beurs' de volgende regel:

Leerlingen, wier ouders financieel niet of nauwelijks in staat zijn de kosten van de boeken te dragen, kunnen van schoolwege GRATIS BOEKEN ontvangen, indien hun rapportcijfers gemiddeld 7 of meer bedragen. Ouders, die er voor in aanmerking komen, kunnen dit aan de Rector meedelen. (..)

De studie

Als je eenmaal op 'de HBS' zit, is het een kwestie van gewoon werken en soms een beetje geluk hebben. Men pakt de tas voor de volgende dag met onder meer de zakbijbel, 'Aide Traducteur', 'Words and Phrases', 'Algebra voor de onderbouw', voor gymnastiek het shirt (model interlock, de T-shirt bestond nog niet), voor de meisjes het donkerblauwe broekje met het witte bloesje en uiteraard de Ryam schoolagenda. Net als tegenwoordig gaat de studie met vallen en

opstaan. De een werkt hard en trouw, de ander alleen voor repetities. Begeleiding in de aanpak van de studie is er niet. Men wordt min of meer in het diepe gegooid. Lang niet iedereen redt het. Sommigen hebben achteraf het gevoel dat het met een beetje meer begeleiding en contact met thuis wél zou zijn gelukt. Een van deze leerlingen, die na twee jaar van school ging: "De enige die hulp bood was juffrouw Visser voor wiskunde, daar kon je voor schooltijd altijd terecht". Zittenblijven is in die tijd geen ramp. Het komt in de beste families voor. Als het echt niet gaat, ga je naar de ULO. Het overgangsbewijs naar vier HBS of MMS (Middelbare Meisjes School) is trouwens ook al wat waard. Voor de gewone lessen doe je je huiswerk en als je pech hebt krijg je een beurt. Vaak moet je dan voor de klas komen. "Kom voor de klas en neem een deksel mee", zo roept leraar Frans drs. M. Jansen je voor de klas. Met het 'deksel' moet je een rijtje woordjes uit 'Aide Traducteur' bedekken en het andere rijtje foutloos opzeggen. Als het resultaat niet bevredigend is, wordt er een 'kwaad streepje' achter je naam in de lerarenagenda gezet. (..)

De HBS is voor velen ongetwijfeld een diep gekoesterde wens. Een jonge leerling verwoordt het in 1955 als volgt in het klasseschrijf van 1a:

5 september. Dit was voor velen een grote dag. Voor 't eerste naar de HBS. 's Morgens om half twaalf moesten we allen in de gymnastiekzaal aanwezig zijn. Na eerst een groot aantal geboden en verboden aangehoord te hebben kon ieder in zijn eigen lokaal het lesrooster in ontvangst nemen. Wat waren we allen blij dat Mijnheer De Geus onze klasseleraar was.

Opvallend is de studentikoos deftige toon die de oudere leerlingen aanslaan in de schoolkrant en het gebruik van een begrip als 'oord der wetenschap' waarmee de school wordt bedoeld. (..)

'Eldorado' en andere buitenschoolse activiteiten

In 1949 wordt de leerlingenvereniging 'Eldorado' opgericht. De in het bestuur van Eldorado gekozen leerlingen organiseren activiteiten als de jaarlijkse schoolavond. Door de jaren heen is er dikwijls kritiek van de andere, niet in de raad gekozen, leerlingen. Kritiek die wordt gepa-

reerd door het aloude "bedenk zelf dan wat origineels".

De verkiezingen voor de vereniging ontwikkelen zich tot een echte verkiezingsstrijd. Dit betekent veel gezwaai en gewapper met verkiezingsleuzen en spandoeken. Lidmaatschap van het bestuur van de vereniging geeft uiteraard prestige. Aanvankelijk staan de namen van de bestuursleden zelfs apart vermeld in het programmaboekje van de school. Na de verkiezing wordt het nieuw gevormde college, op het podium in de gymzaal, plechtig door de rector geïnstalleerd. Een penning onderscheidt de bestuursleden van het gewone volk. De verkiezingen halen regelmatig de plaatselijke pers.

Een schoolkrant was er al in 1949. Aanvankelijk was de naam simpelweg 'Schoolkrant der Christelijke Hogere Burgerschool'. Sinds 1952 wordt de naam 'Costelick Mal' gebruikt. Behalve leerlingen schrijven ook leraren stukjes. Af en toe schrijft de directeur het openingsartikel. Omdat de meeste leerlingen elkaar goed kennen is er ook aandacht voor wat nu 'human interest' zou heten. Zo wordt er gepubliceerd over de klemmende vraag 'wie gaat met wie?'. Dat het

Verkiezingsstrijd voor 'Eldorado', 1965

niet meevalt de schoolkrant vol te krijgen blijkt uit de vele oproepen en aansporingen om bijdragen te leveren.

Behalve de lessen zijn er de pauzes en tussenuren die in 'het dorp' kunnen worden doorgebracht. Op marktdagen een patat met mayonaise of een puddingbroodje bij bakker Hiensch en 's winters speculaasbrokken. Later in de automatiek van Kramer iets uit de muur trekken of bij Marinelli een 'patatje piccalilly'. Sommige oudere leerlingen haasten zich in de pauze naar de lunchroom of naar de biljartkamer van café Vonk. (..)

De tijden veranderen

De eerste periode van de geschiedenis van de school strekt zich uit over de jaren vijftig en zestig. De tijd van de gezelligheid, het doelmatig verteren en het harde werken, maar ook de tijd van de culturele revolutie van de jaren zestig. Zijn gedurende de jaren vijftig de leerlingen nog gekleed als kleine volwassenen en komen zij keurig met de fiets naar school, in de jaren zestig komen ze steeds meer met de brommer. Bekende merken zijn: Berini, Solex, 'buikschuivers' als de Kreidler of de alternatieve Puch, Tomos en Mobylette. Sommige technische knapen hebben hun brommer 'opgevoerd'. Die scheuren, naar eigen zeggen, met een vaart van zestig of zeventig kilometer per uur naar school. De kleding verandert mee met de heersende mode. Lange kleurrijke dassen, kleurige truien, krakende blauwe nylon jacks, aan twee kanten draagbaar, geruite 'Dave Berry' broeken en de jeans. Bij de meisjes worden de lange broek, de korte rok en als hoogtepunt de 'hot-pants' de trend. De kapsels gaan mee met de heersende jongerencultuur, die vooral door popgroepen wordt bepaald. Is aanvankelijk het Beatles-kapsel al erg gedurfd, dat van de Rolling Stones gaat nog verder. Thuis hebben veel jongens problemen met hun ouders over de lengte van het haar. Op school zijn over deze kwestie geen problemen ontstaan. De 'geen-gezicht-jaren-vijftig' brillen met vleugels of zwaar hoornen monturen maken plaats voor lichtere uitvoeringen. Ook de boeken en schriften worden niet meer vervoerd in de saaie leren tas maar steeds meer in alternatieve tassen als 'de pukkel'. Voor de jonge lezertjes: dit is een soort stevige juten zak, enigszins in de vorm van een tas gemodelleerd, met

een draagriem. Op die tas kun je schrijven en uit de riem kun je rafels trekken. (..)

De periode 1969-1992

Rond het jaar 1975 wordt er op het CLV, net als elders in het land, druk gepraat over het 'nieuwe type leerling' dat de school bevolkt. De nieuwe leerling zou minder gemotiveerd en vrij ongeconcentreerd zijn. Een en ander wordt geweten aan de toename van het aantal gebroken gezinnen en aan de spectaculaire doorbraak van de televisie. Pipo, Swiebertje en de Verrekijker hebben plaats gemaakt voor allerlei Amerikaanse series, sport- en muziekuitzendingen. Mede hierdoor staat de school allang niet meer in het middelpunt van de aandacht. Door de democratisering van het onderwijs is de toestroom van leerlingen, waarvan veertig tot vijftig procent van buiten Veenendaal komt, niet meer beperkt tot de kinderen van 'de burgers'. Uit allerlei milieus, ook de minder 'studieuze', komen de leerlingen die worden toegelaten op grond van drie criteria: advies van de lagere school, de score van de Cito-toets en aanvankelijk nog een psychologische test (de tussenklas wordt gecreëerd wanneer deze test komt te vervallen). Het traject dat de leerlingen moeten doorlopen wordt vrij strak gehouden. Blijven zitten is niet de bedoeling, een andere afdeling wordt snel geadviseerd. (..)

Kakkers en punkers

In de pauzes zitten de leerlingen bij elkaar in een klein hoekje van de overvolle kuip of gang, in 'het rokershok' of 's zomers op het grasveld. Vaak mensen met ongeveer dezelfde smaak van schoenen, kleding en haardracht. Af en toe is er een groepje behorend tot een duidelijker subcultuur: kakkers, punkers, disco's, rockers, alto's of gabbers. Soms zie je een leerling met blauwe of oranje haren en een gele kuif of hanekam. Maar de meeste leerlingen zijn niet duidelijk te definiëren. Wel trachten de meesten hun eigen identiteit enigszins te onderstrepen door een aanpassing in de kleding, schoeisel, haardracht of haarkleur of door de keus van de boekentas. Dragen de meeste leerlingen in de onderbouw hun spullen in grote en stevige leren tassen of in degelijke rugtassen, in de bovenbouw wordt soms geko-

HBS-leerlingen op werkweek in de jaren '60

zen voor post-moderne middelen als een groene PTT-brievenbus waar op ingenieuze wijze een leren riem aan is gezet.

Het is een wonder dat er in een gebouw waar ca. twaalfhonderd jonge mensen vlak bij elkaar zitten en werken niet dikwijls problemen ontstaan. Grote problemen met leerlingen hebben zich namelijk niet voorgedaan. Betrokkenheid bij hun school hebben de meesten ook niet gehad. De leerlingenvereniging Eldorado heeft de jaren tachtig niet overleefd, de schoolkrant Costelick Mal is nog wel af en toe verschenen, maar zonder echte bezieling of traditie. Later is de naam zelfs afgeschaft door een groepje leerlingen dat met een nieuwe schoolkrant kwam. Aan het begin van de jaren zeventig worden er door leerlingen popconcerten georganiseerd. Terwijl zes jaren eerder de zoetige Blue Diamonds nog worden geweerd, is een paar jaar later 'hardrock' te horen in de kuip (aula van het CLV). (..)

De calculerende leerling

Net als de volwassen Nederlanders ontwikkelen ook de leerlingen zich tot calculerende burgers. Om willekeur en conflicten met leerlingen en ouders te voorkomen gaat een cijfer- en normencommissie aan het werk om de cijfergeving en bevorderingsprocedures vast te leggen. De leerlingen leren al snel tot op een honderdste punt nauwkeurig te berekenen welk cijfer voor hun laatste repetitie minimaal behaald moet worden om nog over te gaan. Een conversatie tussen twee leerlingen kan als volgt verlopen: "Als ik een 2.4 haal voor Frans ga ik nog wel over" of "Voor aardrijkskunde hoef ik de rest van het jaar niets meer te doen". De komst van de zakrekenmachine heeft deze instelling in de hand gewerkt. In de docentenkamer en op docentenvergaderingen worden in toenemende mate klachten over de passiviteit van de gemiddelde leerling gehoord. Ook uit de rest van onderwijsland doemt het beeld op dat de leerlingen liever de leerstof consumeren dan die zich op actieve wijze eigen maken. Tijdens rapportvergaderingen worden metaforen gebruikt om de leerlingen te typeren. Zo heeft leraar Frans, drs. M. Jansen, het over 'een schraal akkertje' wanneer het inzicht bij een leerling te kort schiet. Later wordt voor de minder ijverigen het begrip 'slap aangedraaid' ingevoerd. Enige hilariteit is er op de momenten wanneer de decaan bekend maakt dat een minder ijverige leerling de school gaat verlaten om 'vrijtijdswetenschappen' te gaan studeren. Uiteraard zijn de meeste leerlingen niet lui, maar ook niet geneigd om al te veel energie in het schoolwerk te steken. Typerend in dit verband zijn de gesprekken tussen leerlingen over de voor het examen gemaakte boekenlijsten. Bijna alle gesprekken gaan niet over de boeken die ze gelezen maar juist over de boeken die ze niet gelezen hebben. Langzamerhand ontwikkelt zich ook het verschijnsel van het 'bijbaantje'. In Veenendaal en wijde omgeving kan men CLV-leerlingen tegenkomen in met name dienstverlenende werkzaamheden: achter kassa's, loketten of dienbladen. (..)

De periode 1992-1996

En de leerlingen? In de toekomst zullen zij waarschijnlijk meer worden uitgedaagd en worden aangesproken op hun eigen verantwoor-

delijkheid. De school is echter niet het enige belangrijke in het leven. Geld verdienen of hobby's zijn er ook nog. De televisie neemt veel tijd in beslag. Over het algemeen is men wat individualistischer en kritischer ingesteld dan vroeger. Opdrachten en instructies worden niet zonder meer uitgevoerd of opgevolgd. Belangrijk blijven natuurlijk de vrienden en de vriendschap die je op school kunt vinden en de niet direct op de les gerichte activiteiten die de school aanbiedt: met name de popmuziek, de films en de uitstapjes. Het besef dat een goede opleiding belangrijk is, hebben velen zeker wel. De toekomst is echter minder voorspelbaar en onduidelijker dan vroeger. Het aantal keuzemogelijkheden na de school is ook veel groter. Een brede flexibele ontwikkeling, gericht op vele aspecten van het leven, ondersteund door alle moderne hulpmiddelen - een krijtje en een diap projector volstaan niet meer -, gekoppeld aan een diploma, als bewijs van kennis en vaardigheden, moeten in de snel veranderende samenleving de leerling op weg helpen. (..)

Gelukkig komen de meeste leerlingen nog steeds vrolijk naar school - met de bus, op de fiets of met de brommer - zijn aan het begin van het jaar benieuwd naar hun klasgenoten, het rooster en naar de leraren van wie ze les krijgen. Ze kaften hun kleurige boeken, kiezen een agenda uit een enorm aanbod, doen hun huiswerk snel en doen extra hun best voor een repetitie. En.... zo ongeveer was het ook in 1946. Er lijkt weinig nieuws onder de zon.

U kunt het boek Deugdzaam, degelijk en doortastend, waarin behalve voor het CLV ook aandacht is voor de geschiedenis van de ULO/de KJM, bestellen voor f 25,- bij museum Het Kleine Veenloo. In dit museum loopt van 27 september t/m 23 november de expositie 'CLV50' over de vele schoolse en buitenschoolse ontwikkelingen en activiteiten. De vele foto's, voorwerpen en boeken zullen een feest van herkenning bieden, voor oud-KJM'ers en CLV'ers.

Het museum is gevestigd aan Markt 10 te Veenendaal en is geopend van dinsdag t/m zaterdag van 10.00 u. tot 16.00 u. Op zaterdag 5 oktober, de dag van de reünie, zal het museum van 10.00 u. tot 22.00 u. open zijn.

Nico Hiensch

Wat zit er in een veldnaam?

Na de verveningen kregen percelen grond een naam. Met die veldnaam onderscheidde men een akker, weiland, plas, bos of veld van alle andere percelen. Deze namen waren geen toevalligheden, maar kregen een blijvend karakter, daar ze gingen functioneren in allerlei officiële stukken. Die functie is grotendeels verloren gegaan toen in 1832 alle percelen van een kadasternummer werden voorzien. Gelukkig is dat in de eeuwen daarvoor niet gebeurd, want dan hadden boeiender aanduidingen als *De Baggerbeugel*, *Neusje van de Zalm* en *Gat van Vrouw de Leeuw* gemist.

Veldnamen geven mede antwoord op vragen als: hoe werd een nederzetting gevormd, welke economische ontwikkeling maakte zij door? Wat was de kwaliteit van de nieuwe grond, wat werd erop verbouwd of wat groeide erop tegen wil en dank in?

Veldnamen als object van onderzoek

Het veldnamenonderzoek maakt deel uit van de wetenschap van de naamkunde. Deze omvat in de eerste plaats de persoonsnamen van de mens: voornamen, familienamen, roepnamen, vleinenamen, bijnamen en scheldnamen. Deze kunnen alle in veldnamen figureren: *Pauw en Leentje*, *Jan Otten*, *Huibertje*.

Een andere tak van de naamkunde is de studie van plaatsnamen: de namen van steden, dorpen, wijken en buurtschappen; van straten, wegen en bruggen; van gebouwen, bijvoorbeeld boerderijen als *De Geer*, en herbergen als *De Rode Haan*; verder waternamen zoals de *Jufferswijk* en tenslotte dan de veldnamen, zoals *Pietjes zak*.

Ook de naamkunde staat niet apart

De naamkunde heeft nauwe banden met de volkskunde, de bestudering van menselijke overwegingen en handelingen, zoals de gewoonte om mensen een scheldnaam te geven. De Emmalaan, oorspronkelijk *Schulsteeg* geheten, kreeg de naam *Schuldsteeg* toebedeeld.

Een andere nuttige discipline is de dialectologie. Een stuk land bij een

door Adriaan gemaakte brug krijgt in het Veenendaalse de naam *Arris z'n bruggie*.

Aspecten van het veldnamenonderzoek

Het veldnamenonderzoek omvat primair het verzamelen van het materiaal en secundair de verklaring van de namen: 'zak' in de veldnaam *Pietje z'n zak* betekent 'laaggelegen stuk grond, waarin je gemakkelijk wegzakt'.

Stand van zaken van het veldnamenonderzoek

Het veldnamenonderzoek is ons land pas sedert de Tweede Wereldoorlog op gang gekomen, toen beseft werd dat door verstedelijking en ruilverkaveling veel veldnamen verloren gingen. Een voortrekkersrol vervulde de Stichting voor Bodemkartering te Bennekom. Belangrijke instanties zijn het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde in Amsterdam, het Nedersaksisch Instituut te Groningen en het Staring-Instituut te Doetinchem. Veel werk is er verzet onder auspiciën van de Culturele Raad van Overijssel.

Na 1990 zijn er maar liefst 133 publikaties over veldnamen verschenen, soms hele boekwerken die een overzicht geven van alle veldnamen van een plaats door middel van een set duidelijke detailkaarten. Aan een verklaring van de bijeengebrachte namen heeft men zich echter meestal niet gewaagd.

Wat de weergave van het materiaal betreft, lopen we in Veenendaal nog achter, maar hebben we wel goede voorbeelden voor ogen. Wat de verklaring van de veldnamen aangaat, hopen we met behulp van de lezers van *Oud Veenendaal* een voorsprong te nemen.

Het verzamelen van veldnamen

Veldnamen werden eerst opgetekend aan de hand van vragenlijsten, waarin geïnformeerd werd, of een bepaald woord voorkwam. Door deze methode miste men echter gegevens over ligging, vorm en bodemgesteldheid. Later, en ook nu nog, bezoeken veldwerkers oudere allochtone informanten. Ook deze fase lijkt spoedig voorbij te zijn, want er komen steeds minder mensen die iets weten van de situatie van voorheen en die zich de veldnamen nog herinneren.

Nu nog aanvullend, maar wellicht spoedig aansluitend, zal voor het verzamelen gebruik worden gemaakt van archiefmateriaal, o.a. de zgn. Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels die de kadastrale kaarten in de dertiger jaren van de vorige eeuw vergezelden.

In onze Veenendaalse werkgroep kon de heer Van Oeveren gebruik maken van een indertijd door Adriaan de Kleuver getekende veldnamenkaart en was er materiaal over Gelders Veenendaal, afkomstig van de heer Ossenkoppele uit Ede, beschikbaar.

Het verklaren van veldnamen

Bij de naamsverklaring kunnen oude schrijfwijzen een verhelderende rol spelen. De archieven kunnen gegevens opleveren omtrent grondeigenaren en pachters, het gebruik van woeste gronden en nieuwe ontginningen, die de veldnamen kunnen helpen verklaren.

Verder blijkt, dat veldnamen overal in Nederland in vijftien categorieën kunnen worden ingedeeld. Blijkbaar heeft een vast aantal bevindingen en overwegingen ten grondslag heeft gelegen aan de veldnaamgeving.

Een valkuil bij het zoeken naar de echte betekenis van veldnamen vormt de volksetymologie. Het *Ruisseveen* wordt het *Russisch Veen*, *De Linie van de Jufferswijk* wordt *De Linie van Juffrouw Wijk*.

De werkwijze van de werkgroep

Een veldnamenkaart is in 1996 verschenen als bijlage bij de kadastrale atlas Veenendaal uit 1832. De oude gegevens zijn overgebracht op de huidige plattegrond van de gemeente Veenendaal. Ook de namen binnen een zekere 'schil' rond Veenendaal krijgen aandacht.

Wat het verzamelen betreft, zal de betrouwbaarheid van het op deze kaart vermelde materiaal zoveel mogelijk getoetst dienen te worden en naar invulling van de open plekken worden gestreefd.

Wat het verklaren aangaat, zal waar van toepassing verwezen worden naar gebruik elders, bijv. bij de straatnaamgeving.

Aansluitend bij de Kadastrale Atlas van 1832 zijn de veldnamen verdeeld over wijken zoals die bestonden vóór de gemeentelijke herindeling rond 1960. Per wijk is er een alfabetische lijst van veldnamen.

Gehanteerde categorieën

De werkgroep heeft zich tot dusver voornamelijk bezig gehouden met de wijken Voorheen Renswoude, Voorheen Ede en het huidige Veenendaal West. Op 18 september zullen de categorieën nader toege-licht worden en zal aangeduid worden dat de naamsverklaring van de hieronder gegeven voorbeelden vrij gemakkelijk is.

Onder het motto ***Wat is er in een veldnaam?*** zullen vervolgens de mogelijke betekenissen van een aantal andere veldnamen besproken worden, zoals *Doppersgoed, Melm, Het Roversveld, Het Vendel, Dillewijnen, Kuipersdijkje, Klein Schutje, Het Armenblok, Het Singel, De Hondzenelleboog* en *Het Ruisseveen*.

<i>Cat.</i>	<i>Benoeming naar</i>	<i>Voorbeelden</i>
1	Verschil hoog/ laag	Het Hol, De Heuveltjes
2	Ligging	Westveen, Naast de Geer
3	Vorm	De Krouwel, Alle Kantjes land, 't Hoorntje
4	Grootte	Vijftien Morgen, Het Grootveld
5	Afsluiting, omheining	Overkamp
6	Bodemgesteldheid /vrucht- baarheid	Neusje van de Zalm, De Keitjes, Paardegat
7	Begroeiing	De Kweek, Gagelgat
8	Bodemgebruik, produkt	De Bongerd, Het Haverland
9	Dieren die er huizen	De Meeuwenkamp, Mollengat
10	Dieren die er grazen	Koeweide, Ossenblok
11	Water naast of op 't land	De Schone Sloot
12	Bekend punt	Aan den Lindenboom
13	Bouwsel	't Ziekententje, Het Kooibos
14	Bezitter, gebruiker	Meesterwei, Thijmensgoed, Domineeskamp
15	Bijzondere bestemming	Ouwe Gerechtsplaats

Drs. H. van 't Veld

Werkgroep Kerkgeschiedenis

Enkele jaren geleden werden voor verschillende deelterreinen van de geschiedbeoefening door onze vereniging werkgroepen ingesteld. Zo ook een werkgroep voor de kerkelijke geschiedenis. Tot nu toe heeft deze werkgroep door allerlei oorzaken nog weinig van zich laten horen en/of zien.

Het bestuur is van mening dat er voor een werkgroep voor dit onderwerp in Veenendaal wel degelijk bestaansrecht is. In overleg met het bestuur is onlangs de taakstelling voor de werkgroep wat verruimd. In dat kader is het plan opgevat, om als Werkgroep Kerkgeschiedenis zich (ook) te gaan bezighouden met een studie naar begraven en begraafplaatsen in Veenendaal. Er is op dat gebied al een groep actief voor de Joodse begraafplaats aan de Parallelweg, zodat dat onderdeel niet direct aandacht zal opvragen.

De gedachte is geopperd om te komen tot een beschrijving van de verschillende begraafplaatsen in Veenendaal en een publicatie over de begraafplaatsen en het begraven in Veenendaal. Daarnaast zal de werkgroep een literatuuroverzicht van de reeds verschenen publicaties over 'kerkelijk Veenendaal' samenstellen. Ook wordt gedacht aan een bronnenoverzicht voor het onderwerp 'kerkelijk Veenendaal', om hen die zich willen verdiepen in een bepaald onderwerp behulpzaam te zijn. Tenslotte wordt gedacht aan het samenstellen van een overzicht van vroegere en nog bestaande kerkgebouwen.

Als u voor dit onderwerp belangstelling hebt, dan zijn uw diensten zeer welkom. Wilt u meewerken, hebt u suggesties of adviezen, of meent u ons anderszins behulpzaam te kunnen zijn dan kunt u dat melden bij ondergetekende. Het is de bedoeling om in september a.s. met de werkgroep een (nieuwe) start te maken.

Namens de Werkgroep Kerkgeschiedenis,
P.G. Doolaard, Kerkewijk 112, 3904 JG Veenendaal
tel. 0318-516911

Boekbespreking

A.J. De Jong en C.L. van Otterlo, *Genealogie en Heraldiek te Rhenen*, Historische Heuvelrug-Reeks 9, 495 pagina's, geïllustreerd, prijs f 85,- (tel. 0342-471039)

De redactie van Oud Veenendaal kreeg dit boek ter recensie toegezonden. Dat is op zich al bijzonder, want er zijn slechts 110 exemplaren van gemaakt, maar toen het boek ter hand genomen werd, kwamen we echt onder de indruk.

In eigen beheer blijkt met beperkte middelen een reusachtig standaardwerk gemaakt te zijn over alles wat maar op een of andere manier van doen heeft met wapens en familierregisters in Rhenen. Daarbij werden uitstappen gemaakt naar het gehele Nedersticht. Het is werkelijk indrukwekkend hoeveel gegevens hier bijeengebracht en geordend zijn. Het is moeilijk voor te stellen dat dit alles in een tijdsbestek van ruim twee jaar tot stand gekomen is.

Na een inleiding over heraldiek komen de ridderschap en ridderhofsteden in Utrecht aan de orde, de Duitse orde te Rhenen en vervolgens de wapens en genealogische gegevens die rechtstreeks met Rhenen van doen hebben. Het gaat hierbij om kastelen en buitenplaatsen rond Rhenen, kerkelijke heraldiek, stadsbestuur, vorsten en gilden, maar ook om heraldische en genealogische gegevens van een groot aantal families die in Rhenen woonden.

Voor geïnteresseerden is er buitengewoon veel in dit boek te vinden. Oud Veenendaal is in ieder geval blij een exemplaar voor haar documentatiecentrum te hebben. Voor een bestelling kunnen geïnteresseerden terecht bij bovengenoemd telefoonnummer.

De prijs is voor het gebodene, dankzij subsidies, buitengewoon laag.

Graag willen we auteurs feliciteren met deze uitgaven en onze zustervereniging met het 9e deel van hun reeks. De Oudheidskamer Rhenen telt een kern van actieve en productieve onderzoekers die dankbaar de geschiedenis van de stad Rhenen tot onderwerp van studie maken.

Soms zijn we toch best een beetje jaloers !

ACvG

Mededelingen

■ In het maartnummer 1989 van *Oud Veenendaal* verscheen onder de rubriek Mededelingen het berichtje:

Het zou nuttig zijn als er in Veenendaal een inventarisatie kwam van oude *veldnamen*. Zijn er leden van de vereniging die daar interesse in hebben?

Eind 1991 kwam de Werkgroep Veldnamen, Scheldnamen en Dialect van de grond.

Op de eerstvolgende bijeenkomst van de Historische Vereniging Oud Veenendaal zal drs. H. van 't Veld, Neerlandicus en coördinator van deze werkgroep, een lezing houden over de tot dusver gevolgde werkwijze en de behaalde resultaten.

Dus:

- **drs. H. van 't Veld**
- **'Wat zit er in een veldnaam?'**
- **op woensdag 18 september**
- **in "De Meent", Grote Beer 10**
- **om 19.45 uur**

■ **Cursus paleografie**

Zoals eerder aangekondigd, is het voornemen om ook dit winterseizoen een cursus paleografie aan te bieden. Deze keer moet die echter plaats vinden in de tweede helft van het winterseizoen. Dat wil zeggen dat de cursus dat begint in januari. Bij het volgende nummer hopen wij een folder in te sluiten met daarin de precieze gegevens.

Oud Veenendaal

November 1996

* 11e jaargang, nummer 4
verschijnt 4 maal per jaar

Redactie

Dr R. Bisschop
Drs A.C. van Grootheest
J.M.M. Regtop
L.G.W. Smolders

Bestuur

G. Verhoef r.a., voorzitter
Mr R. Ottens, secretaris
Mevr. H.H. Will-van Barneveld, penningmeester
D.J. Bouwhuis
J.T. Slok
L.G.W. Smolders
Mevr. T. Valkenburg-van Bruxsvoot

Secretariaat: Postbus 1099, 3900 BB Veenendaal
telefoon 0318-55 2828

Ledenadministratie: P. Will, Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal
telefoon 0318-51 1523

Werkgroepen en Commissies:

D.J. Bouwhuis, Bezaan 1, 3904 PA Veenendaal
telefoon 0318-52 8830

Postbank:

nr. 4043117, t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De contributie bedraagt f 25,- per jaar. Voor leden tot 18 jaar f 10,- per jaar.

Losse nummers van dit blad f 7,50

Het lidmaatschap van de vereniging loopt gelijk met het kalenderjaar.

Opzegging alleen schriftelijk en tot vier weken vóór het begin van het nieuwe verenigingsjaar.

Druk: Drukkerij Davelaar BV

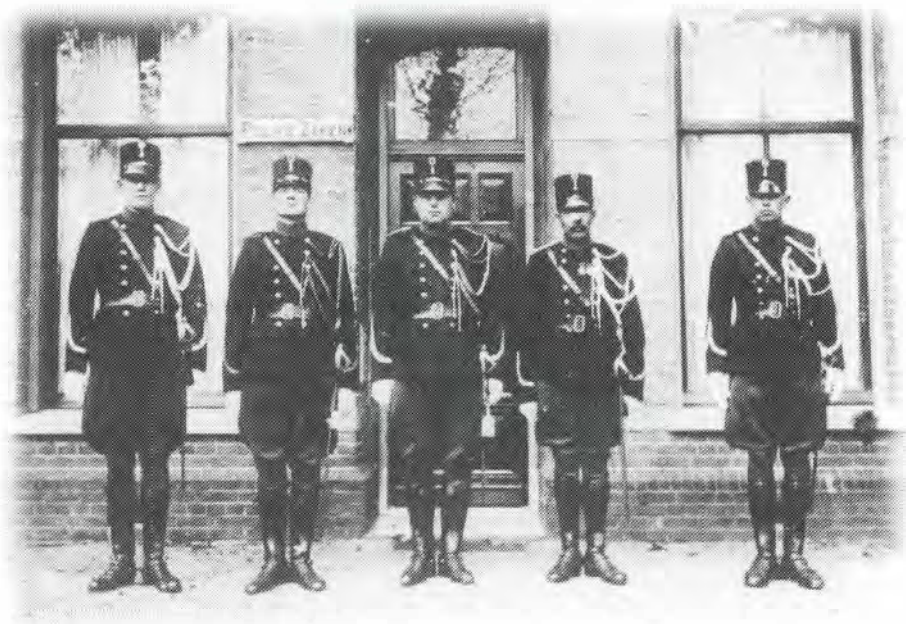
*Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud jaargang 11, nummer 4 (november 1996)

Van de voorzitter	147
Van de redactie, <i>Erfgoed</i>	149
jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck, <i>Prattenburg, verleden, heden en toekomst</i>	151
<i>Foto middenpagina: 'Hollandia-Wol, van transformatie naar realisatie'</i>	162
A.G. Steenbergen, <i>Uit de geschiedenis van de St. Willibrordusparochie</i>	164
R. Bisschop, <i>De toekomst van de Hollandia</i>	175
<i>Boekbespreking</i>	176
<i>Mededelingen</i>	178

De Veenendaalse marechaussee rond 1935, gefotografeerd voor de dienstwoningen

Van de voorzitter

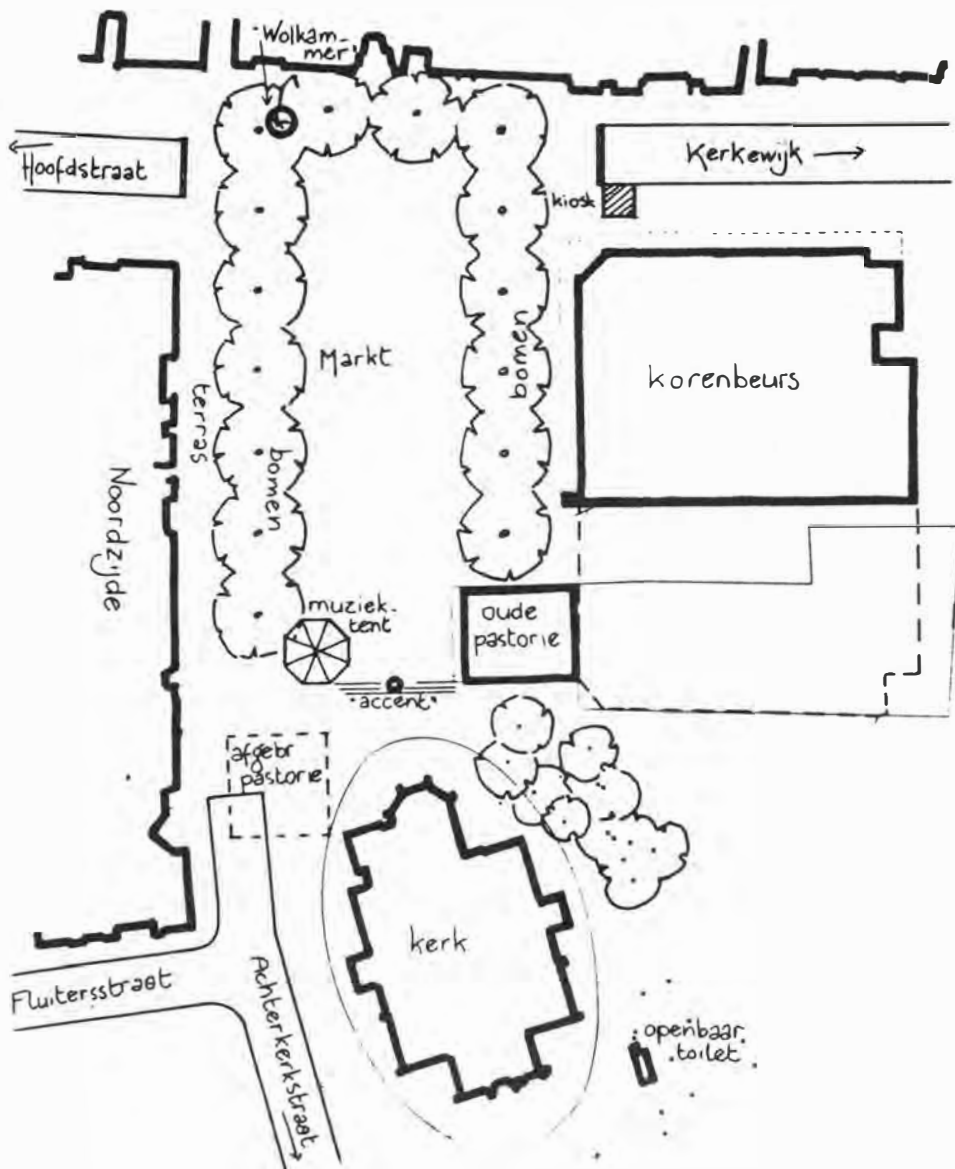
Voor u ligt al weer het laatste nummer van ons blad in 1996. Het afgelopen jaar heeft het bestuur zich weer intensief bezig gehouden met ons verenigingsorgaan en met het organiseren van bijeenkomsten. Zoals u elders in het blad kunt lezen, is het de bedoeling dat op de laatste verenigingsavond de heer Chr. Will uit Everdingen ons het een en ander zal komen vertellen over de Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie.

Het doet ons als bestuur veel genoegen dat de verenigingsavonden goed bezocht worden. Als we terugdenken aan de sprekers van dit jaar, dan moeten we zeggen dat het hen aan belangstelling niet heeft ontbroken. Een topper was de bijeenkomst in maart jl, toen jhr mr Van Asch van Wijck onze gastspreker was. Op verzoek nemen we zijn lezing over Prattenburg in enigszins bewerkte vorm in dit nummer op.

Naast deze activiteiten proberen we ook voortdurend alert te zijn op ontwikkelingen die in Veenendaal plaats (gaan) vinden en die betrekking hebben op de historie van ons dorp. Waar nodig geven we (gevraagd of ongevraagd) onze mening over zaken die van belang zijn voor bijvoorbeeld de instandhouding van historische panden, zoals de molen De Vriendschap en de Hollandia-fabriek.

Nu het jaar bijna voorbij is, wil ik u en de uwen ook graag reeds alle goeds toewensen voor 1997. We hopen u in dat jaar weer vaak te zien op onze avonden!

G. Verhoef

Het voorstel uit 1986 (*Oud Veenendaal* 1.3, p. 26): Ontwerp voor een indeling van de Markt

Erfgoed

1996 is het jaar van het industrieel erfgoed. Vele artikelen verschenen over dit onderwerp en de monumentendag was aan dit thema gewijd. Er verschenen zelfs speciale postzegels.

In Veenendaal was kort geleden een bijeenkomst belegd in het nieuwe Trouw paviljoen over de mogelijkheden die de Hollandia-fabriek biedt. Elders in dit nummer vindt u daar een kort verslag van. Het hergebruik van oude gebouwen is nu zelfs een apart studiegebied geworden, waarover veel gepubliceerd wordt. Een boek van Peter Nijhof, die overigens veel over dit thema publiceerde, haalde zelfs de boeken-top-tien.

Het stemt je droevig als je bedenkt dat, toen de Historische Vereniging de heer Nijhof als spreker vroeg naar aanleiding van de toekomst van de oudste delen van de oude Scheepjeswolfabriek, er geen enkele officiële belangstelling was. Het zou toch aardig geweest als Veenendaal dit jaar in de belangstelling had gestaan, omdat de Scheepjeshof een goed voorbeeld was geweest van integratie van oude fabrieksgebouwen in een modern winkelcentrum. Ongeveer zoals in het gebouw van de Tweede Kamer oud en nieuw fraai geïntegreerd zijn. Men leze het artikel in het eerste nummer van de tweede jaargang van ons blad (1987) er nog maar eens op na.

Onlangs las ik in de krant dat de gemeente de Markt opnieuw wil inrichten. Ook hiervoor is het wellicht nuttig nog eens te zoeken naar de eerste jaargang van *Oud Veenendaal* (1986). In het septembernummer staat een artikel over de plannen die er toen met de Markt waren in het kader van de centrumplannen.

De Markt moest op twee niveaus worden vlak gemaakt. De Historische Vereniging had niet alleen kritiek op de plannen van de gemeente, maar schetste ook een alternatief: de Markt als een met bomen omzoomd autovrij plein, dat weer de functie van 'huiskamer van Veenendaal' zou kunnen krijgen. Gelukkig is de oude pastorie behouden gebleven en is in dit pand nu nota bene het Historisch Museum gevestigd. De bomen, die spaarzaamelijk geplant zijn, hebben niet het

effect gehad dat toen voor ogen stond: een groen plein, zoals je dat in Zuid-Europa wel ziet en dat je echt ervaart als het centrum bij de oude kerk; dat je het gevoel geeft: nu ben ik echt in het hart van stad of dorp.

Het alternatief van de Historische Vereniging is nog steeds de moeite waard!

Zo is er meer dat opvalt, als je oude jaargangen van ons blad nog een doorbladert. Niet alleen dat er veel geschreven is over een breed scala van onderwerpen. Ook de aandacht voor begraafplaatsen, nu inmiddels gemeengoed geworden gezien de boeken die erover verschenen en tv-uitzendingen over dit onderwerp, en de aandacht voor de molen De Vriendschap, toen afbraak meer voor de hand leek te liggen, is al vroeg aanwezig.

Waarom dit sentimentele terugbladeren in de eerste jaargangen van ons blad? Omdat het leuk is om te doen, maar dit keer ook omdat dit het laatste voorwoord is dat ik schrijf. Met ingang van de nieuwe jaargang zal Roelof Bisschop als eindredacteur optreden. Er zijn meer veranderingen binnen de redactie. Josée Regtop zal de redactie verlaten. Zij was met name verantwoordelijk voor de vormgeving. Ook op deze plaats willen we haar hartelijk bedanken voor haar bijdrage aan ons blad in een niet gemakkelijke positie. Het valt soms niet mee er nog iets moois van te maken als de artikelen op het laatste moment binnenkomen. De redactie is inmiddels op zoek naar enige versterking.

Kees van Grootheest

Prattenburg, verleden, heden en toekomst

Op onze verenigingsavond in maart jl. hield jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck een lezing over zijn voorvaderlijk bezit, het landgoed Prattenburg. Hij was bereid zijn informatie voor publicatie beschikbaar te stellen. Gezien de beschikbare ruimte in ons blad bieden wij hier de samenvatting van zijn betoog.

Het huis Prattenburg en de onmiddellijke omgeving, dus het park, is gelegen in de zone van dekzand van de voet van de stuwwal de Utrechtse Heuvelrug. We zien op het hele landgoed Prattenburg, vanaf het gebied ten zuiden van de Dijkstraat tot de bebouwde kom van Elst, ook nu nog grote hoogteverschillen: het huis Prattenburg ligt op ca. 10 meter boven NAP terwijl de hoogste punten van het landgoed boven 60 meter NAP uitkomen.

De Heuvelrug was rond het begin van onze jaartelling tot in de Middeleeuwen bedekt met bos; dit blijkt o.m. uit een oorkonde uit de 9e eeuw. In het prille begin van de Middeleeuwen dient zich in deze omgeving de Cunera geschiedenis aan.

Legende

Iedereen kent de legende, maar naar de huidige wetenschappelijke inzichten zou het volgende zijn gebeurd.(1)

We zijn in de tijd van de grote volksverhuizingen na de ineenstorting van het Westromeinse keizerrijk. Cunera wordt tijdens een moordpartij door de Hunnen te Keulen gered en vindt bescherming bij de koning te Rhenen in zijn kasteel, ca. 450 (oude bronnen spreken van Radboud, maar recentere van Haymo - waarvan de naam Heimerstein zou zijn afgeleid). U moet niet vergeten dat ons gebied tussen 400 en 700 een soort niemandsland was tussen de reeds christelijk geworden Franken en de nog heidense Saksen en Friezen. Men heeft deze grenssituatie ook in grafvelden kunnen terugvinden: zuidelijk van de Utrechtse Heuvelrug dragen deze een duidelijk Frankisch karakter, noordelijk ervan duidelijk Saksisch.

Cunera genoot dus bescherming op het kasteel van Haymo - waar nu

Heimerstein is - doch om haar een veiliger plaats aan te bieden, bracht de koning haar volgens de legende naar het meer afgelegen Prattenburg. Daar werd zij tijdens een jachtpartij van de koning, die door Cunera tot het Christendom bekeerd was, door de jaloerse koningin gewurgd.

Vanaf de Middeleeuwen vinden tot eind 16e eeuw Cuneraprocessies plaats, die eindigen in de gedachte worgplaats Prattenburg. Aangezien processies altijd hun eindpunt bij een kapel/kapelletje vinden, zijn we nog steeds op zoek naar de precieze plaats ervan.

Prattenburg op een tekening uit 1731, door Cornelis Pronck

'Prattenborch'

Aan het einde van de Middeleeuwen vinden we voor het eerst de naam Prattenburg in de oorkonden. Wij vinden eind 15e eeuw 'Prattenborch, ook wel Grootveld genaamd', met als eigenaar Evert Zoudenbalch, die ook het bekende Zoudenbalchhuis in de Donkerstraat in Utrecht heeft gebouwd. Ook vinden wij de naam Grootveld vanwege de Hoge heidevelden en wij moeten dit dus interpreteren als:

Prattenburg, liggende bij Grootveld (zijnde de Hoge heide). Daaruit blijkt dat de Heuvelrug ter plekke reeds was ontbost en bronnen vermelden dan ook dat in de tweede helft van de 15e eeuw op Prattenburg schapen werden gehoed.

Vervening

In die tijd bestond al belangstelling voor vervening. De Bisschop Davidsgrift werd rond 1480 gegraven. Door politieke onrust in het begin van de 16e eeuw in het valleigebied konden de verveningsactiviteiten toen echter nauwelijks van de grond komen.

Na de onderwerping van Gelderland in 1543 keerde de orde en rust terug in de Utrechts/Gelderse vallei. Verschillende ondernemers kregen rond 1550 toestemming om de turfexploitatie ter hand te nemen. Onder hen was Gilbert van Schoonbeke, die 200 morgen veen van de domeinen pachtte om deze af te graven (1 morgen = 0.85 ha). De helft hiervan lag in de Ginkelse venen (westelijk van de *Enninkhuizenberg*) en de andere helft in de buurt van Prattenburg. In 1581 bleek dit laatste blok niet 100, maar slechts 90 morgen te zijn.

Ten noordwesten van Prattenburg lag tussen deze twee veengebieden de waterscheiding van de vallei. Daar was ook de veenlaag het dikst. Ten noorden van de waterscheiding was de ontwatering op de Zuiderzee, ten zuiden op de Rijn. Het veen van de Prattenburgse venen diende afgevoerd te worden naar het zuiden.

Er is veel te doen geweest om tijdens en na de vervening die waterscheiding in stand te houden, omdat anders al het water naar de Zuiderzee zou afvloeien, met dreigende overstromingen rond Amersfoort. Het hele kanalenstelsel (wijken) is op dit principe gebaseerd.

Eigenaren

Evert Zoudenbalch, kleinzoon van de broer van de eerder genoemde Evert, maakte in 1560 zijn onvrije venen vrij. Dat wil zeggen dat hij mee ging doen met de exploitatie van de Prattenburgse venen. In 1598 vermaakte diens zoon Gerrit Zoudenbalch het goed 'Prattenborch en de venen' aan zijn zuster Josina, die getrouwd was met Van der Marsch. Gerrit Zoudenbalch stierf in 1599. Daarna komt Prattenburg in het bezit van Hubert van Rhenen. Hij noemt zich Heer

van Prattenburg. In 1632 heeft hij, volgens het archief van het huis Amerongen, Prattenborch bij schenking getransporteerd aan de kinderen van Gerard van Reede, Heer van Amerongen.

Na de dood van Hubert van Rhenen blijkt van deze schenking niets terecht zijn gekomen, want de weduwe van Hubert van Rhenen hertrouwde met Godert de Coninck en in 1637 kwam Prattenburg in diens handen. Die verkocht het in 1642 aan Peter de Goyer, burgemeester van Amersfoort, die het op zijn beurt in 1650 verkocht aan Otto van Gelre, wonende in Rhenen.

Het huis en de heerlijkheid Prattenburg verwisselden daarna weer van eigenaar, totdat in 1694 het huis en de heerlijkheid gekocht werd door Jacob van Asch van Wijck. Inmiddels had diens vader, Joon van Asch van Wijck, in 1661 gehuwd in Veenendaal met Alletta Steck, al gronden aan de Cuneraweg verworven.

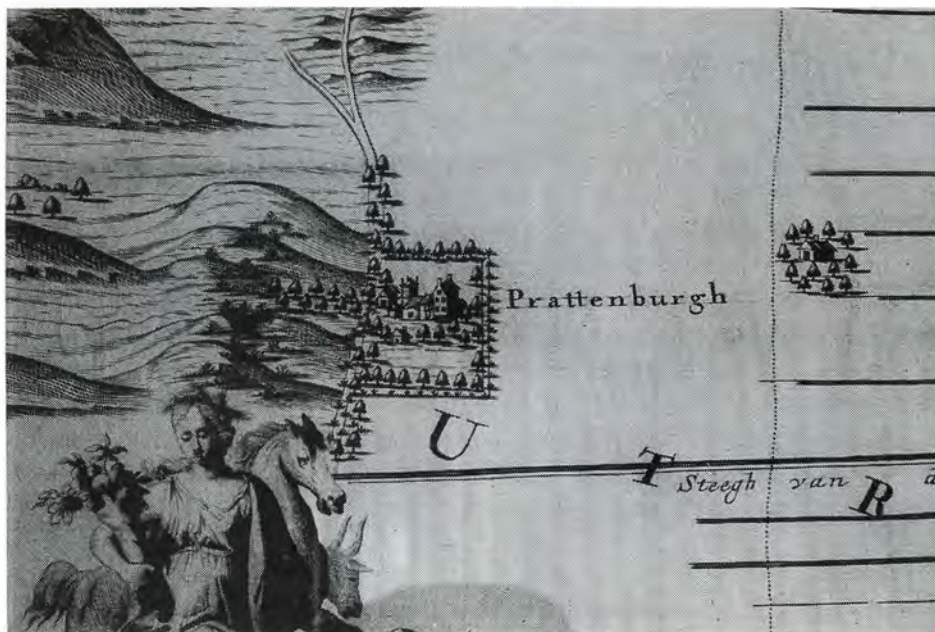
Na de kinderloos overleden Jacob van Asch van Wijck wordt Prattenburg bezit van zijn neef Anthony van Asch van Wijck, burgemeester van Utrecht. Vanaf hem is Prattenburg familiebezit in rechte lijn tot nu toe. Maar wat is er inmiddels gebeurd op wat thans het landgoed Prattenburg is?

De kale Heuvelrug

In de 17e eeuw zijn er geen gemeenschappelijke bossen meer in onze regio. De Elsterberg werd in de 17e eeuw als laatste toen nog beboste berg, geheel ontbost.

Kijken we naar de Slaperdijkaart van Justus van Broeckhuysen uit 1705, dan zien we dat het huis Prattenburg een versterkt huis is geweest met een slotgracht, die toen bij de overgebleven toren nog intact was, maar later werd gedempt. De heuvels zij totaal ontbost. Binnen de wildgraaf (dat is een opgeworpen wal met houten staket-sels om wild tegen te houden) werd landbouw beoefend. Daarboven was nog enig bos en hakhout en voor het overige was het vooral heide.

In de 19e eeuw vinden er grote veranderingen plaats. Omstreeks 1810 worden keien uit de noordhelling in stroken tegenover het huis gewonnen, ten behoeve van bestrating in Veenendaal. Dit betreft mogelijk de eerste bestrating in Veenendaal. In die stroken werden

Detail van de Slaperdijkkaart van Justus van Broeckhuysen, het huis Prattenburg

beuken geplant. Mijn betovergrootvader startte bebossing op de noordhelling buiten de wildgraaf.

Bebossing

Op de kadastrale kaart van 1847 zijn die bebossingen duidelijk te zien. Het leeuwedeel van Prattenburg is nog heide: de 'Prattenburgse heide'. Maar laten wij deze kadastrale kaart nader beschouwen en kijken naar de perceelsindeling. De langgerekte percelen ten oosten van Prattenburg dateren uit periode van de veenwinning (langs de Kerkewijk tot aan de Cuneraweg). Dichter bij huis (wat nu park is) is geen veen meer. Dit terrein ligt 1 à 2 meter hoger in verband met de hogere dekzand-laag. Wij zien de landbouwgrond binnen de wildgraaf en bebossing bij Solkuil, waar leem werd gewonnen ten behoeve van een pottenbakkerij.

Kijken we naar de kadastrale kaart van 1885, dan zien we dat de bebossing sinds 1847 nauwelijks is toegenomen. In dat jaar besloot mijn toen pas getrouwde grootvader op Prattenburg te gaan wonen.

Kadastrale kaart 1847

Hij nam stappen om de eeuwenoude toren te restaureren, tegen het advies van de toenmalige architect in. Typisch voor die tijd: de restauratie slaagde niet, het werd eerder verprutst.

Het nieuwe Prattenburg

Inmiddels was de boerderij tegen het huis afgebroken en had de daar wonende boer met zijn gezin een nieuwe boerderij toegewezen gekregen, de rond 1886 gebouwde Cunerahoeve. In 1887 hakte mijn grootvader de knoop door. De oude toren was niet meer te redden. Wel konden de fundamenteën behouden blijven en deze zijn gebruikt ten behoeve van de nieuwe toren. De toren anno 1887 heeft dus precies dezelfde oppervlakte als de oude toren. Wat daar in 1887 omheen gebouwd werd, vindt u nu weer terug. De familie vond toen dat, *als* je toch iets nieuws neerzet, je het aanzienlijk groter zou moeten opzetten dan mijn grootouders het toen deden.

Achteraf kreeg de familie gelijk: mijn vader had zeven zusters, waarvoor in 1907 een forse uitbreiding van het huis plaatsvond. Helaas

zijn van die zeven zusters van mijn vader er drie in hun jeugd overleden.

Vanaf 1694 tot de bouw van het nieuwe Prattenburg in 1887 heeft onze familie het huis Prattenburg nooit als permanent woonverblijf gebruikt, maar louter voor jacht en als pied à terre om het landgoed te besturen. 1888 is een markant jaar; mijn grootouders konden in mei 1888 het nieuwe gebouwde Prattenburg definitief betrekken; mijn grootvader werd burgemeester van Veenendaal en kreeg van de minister toestemming om buiten de gemeente te blijven wonen. Het landgoed ligt immers in de gemeente Rhenen.

In dat jaar werd mijn vader geboren op Prattenburg en start de aanleg van het park, met handhaving van het eeuwenoude lanenstelsel, zoals dat te zien is op de kaart van Van Broeckhuysen. In datzelfde jaar wordt de landbouwgrond binnen de wildgraaf grotendeels bebost. Tussen de ezelwei (vista vanuit het huis naar het oosten) en de akker (vista vanuit het huis naar het zuiden) wordt een beukenbos aangelegd met slingerende paden (het zogenaamde Engelse werk).

Prattenburg vóór de verbouwing van 1887, naar een kindertekening in het bezit van jhr Van Asch van Wijck

Rond dit jaar werd oostelijk van het huis ook een Zondagsschool gebouwd, waar mijn grootmoeder Zondagsschool hield voor de kinderen uit de buurt. Men moet niet vergeten dat de dichtstbijzijnde kerken kilometers ver weg waren (Veenendaal, Rhenen en Elst). Verder oostelijk (oostelijk van de dwarslaan) werden van twee vochtige heideveldjes vijvers gemaakt, waarbij de uitgegraven grond aan de kant werd opgeworpen om 'bergjes' te maken. In het begin van deze eeuw zijn de twee vijvers met elkaar verbonden en zo is één grote vijver met vele schiereilanden in het park ontstaan.

Mijn grootvader heeft krachtig de bebossing ter hand genomen. Alles op de noordhelling te zuiden van de Galgenweg werd bebost, voorzover dit nog geen bos was. Zelf herinner ik mij als klein kind hoe kaal de Duitse Orde-berg, dus het stuk oostelijk van de weg Veenendaal/Elst, was (heide met vliegdennen) en hoe mijn vader nu zestig jaar geleden daar de eerste bebossing startte. De bebossing werd na de oorlog voltooid.

Het landgoed tijdelijk gesplitst

Mijn overgrootvader had Prattenburg in 1890 nagelaten aan zijn twee zonen, waarvan dus één mijn grootvader, die beiden met een zusje Kneppelhout, geboren op Sterkenburg, waren getrouwd. Het gedeelte noordelijk van de Galgenweg met het huis kwam aan mijn grootvader, het deel ten zuiden van de Galgenweg inclusief de Duitse Orde-berg - ook wel Sparreboomseberg - kwam aan zijn broer.

Door sterfgevallen in de lijn van de broer van mijn grootvader kon in 1929 het zuidelijke gedeelte weer met het noordelijke gedeelte tot één landgoed Prattenburg herenigd worden.

Prattenburg tijdens de oorlog

In de oorlog zijn er op Prattenburg twee wonderen geschied. De heuvels van Prattenburg waren onderdeel van de Grebbelinie. Veel Nederlandse militairen lagen in en om Prattenburg en in de bossen waren veel stellingen. In het koetshuis van Prattenburg lag een compagnie; de commandant was in het huis met een aparte telefoonlijn ingekwartierd. Bij Elst, op Prattenburgs gebied, werd een militair kampement gebouwd (destijds verhuurd aan Defensie, nu de Jeugd-

Het huis Prattenburg vanuit de lucht

herberg Eikelenkamp).

Het eerste wonder gebeurde in de meidagen 1940, toen grote delen van Veenendaal en Rhenen werden verwoest. Het huis Prattenburg werd toen slechts door één kogel getroffen. Die vloog door een ruit en veroorzaakte een gat in een boek.

Het tweede wonder geschiedde vijf jaar later. In de winter 1944/'45 moest mijn grootmoeder met mijn tante het huis Prattenburg ontruimen en over de zandweg naar Amerongen vertrekken. De Prattenburgse bossen mochten ook niet meer door de bosbaas en bosarbeiders betreden worden in verband met de vele Duitse stellingen en munitiedepots. Na de capitulatie van de Duitse Wehrmacht op 4 mei 1945 bleek dat de duizenden SS'ers op Prattenburg zich niet wilden overgeven. Zij hadden voldoende munitie en voedsel om de strijd voort te zetten. Zelfs gaven zij zich niet over op de dag van de capitulatie van Nazi-Duitsland op 8 mei 1945. Dat gebeurde pas op 10 mei 1945, waarna zich Canadese troepen op Prattenburg vestigden. Anders dan het hotel in de buurt, is het huis Prattenburg niet in een

rokende puinhoop veranderd. De familie keerde tegen het eind van de zomer 1945 op Prattenburg terug.

Verdere bebossing

Door de oorlogsomstandigheden waren veel oude bomen in de bossen en het park verloren gegaan. De meest ingrijpende gebeurtenis met betrekking tot de bossen van Prattenburg vond echter niet in, doch vlak na de oorlog plaats. 90 ha grove den, de toen al min of meer volwassen geworden pioniershoutsoort, werd gevorderd door de Nederlandse overheid voor herstel van de mijnen in Zuid-Limburg. Dit betekende kaalslag ineens van 90 ha, hoofdzakelijk ten zuiden van de Galgenweg. Dat was een kwart van het totale bosareaal.

Rond 1949 werden deze 90 ha opnieuw beplant en een groot gedeelte daarvan wordt nu aangewend voor het systeem van geïntegreerd bosbeheer, een experiment dat wij samen met de overheid uitvoeren. Prattenburg is één van de drie gebieden in deze provincie waar dit thans gebeurt. Geïntegreerd bosbeheer beoogt met gebruikmaking van de huidige situatie een grotere variëteit in soorten en in leeftijd van het bos te bereiken, door middel van een selectief dunningsgebied gecombineerd met een oogststelsel zonder kaalkap.

Restauratie

In de vijftiger jaren van deze eeuw hebben mijn ouders het herstel van huis en park ter hand genomen. Zij waren geconfronteerd met een enorm huis (in de wandeling kasteel genaamd) en een zwaar beschadigd park. In het huis was geen stromend water, geen gas- en elektriciteitsaansluiting (verlichting met petroleumlampen e.d.).

Architect Van de Haar, bekend van de herbouw van Rhenen, werd in de arm genomen. Het laatstaangebouwde gedeelte van anno 1907 werd na vijftig jaar weer afgebroken, doch de oude materialen werden zorgvuldig bewaard en hergebruikt voor het herstel van de rest. Het huis Prattenburg herkreeg dus weer zijn oude omvang van 1887, zij het dat de kelder niet verkleind werd. Die is dus in feite langer dan het huis, en daarop werd een keukenaanbouw aangebracht.

Het herstel van het park in de vijftiger jaren ging gepaard met een ingrijpende wijziging rond het huis. Immers, de Cuneraweg, die eerst

vlak langs het huis liep, was verlegd en de ingang van het huis werd verplaatst van de zuidzijde naar de westzijde.

Na het overlijden van mijn moeder (1984) hebben mijn vrouw en ik het restauratiewerk voortgezet. Alleen aanpassing van de noordgevel met de niet geheel in de stijl passende keukenuitbouw dient nog plaats te vinden. Restauratie van het park, nu met een nieuw tienjarig beheersplan in samenwerking met stichting PHB, geschiedt mede aan de hand van de plantenlijsten van circa 100 jaar geleden. Beken- de tuinarchitecten als Otto Schultz, Copijn en Springer hebben er aan gewerkt. Wij doen er alles aan Prattenburg voor het nageslacht te bewaren en veilig te stellen. Het park is reeds monument. Het huis en de bijgebouwen zijn opgenomen in het Monumenten Inventarisatie Project om alsnog opgenomen te worden als rijksmonument.

jhr mr L.H.J.M. van Asch van Wijck

Noot

1. Deze inzichten kwamen bijvoorbeeld recentelijk tot uiting op de Willibrordtentoon- stelling in het Utrechtse Catharijneconvent, waar de 'worgdoek van Cunera' is te zien.

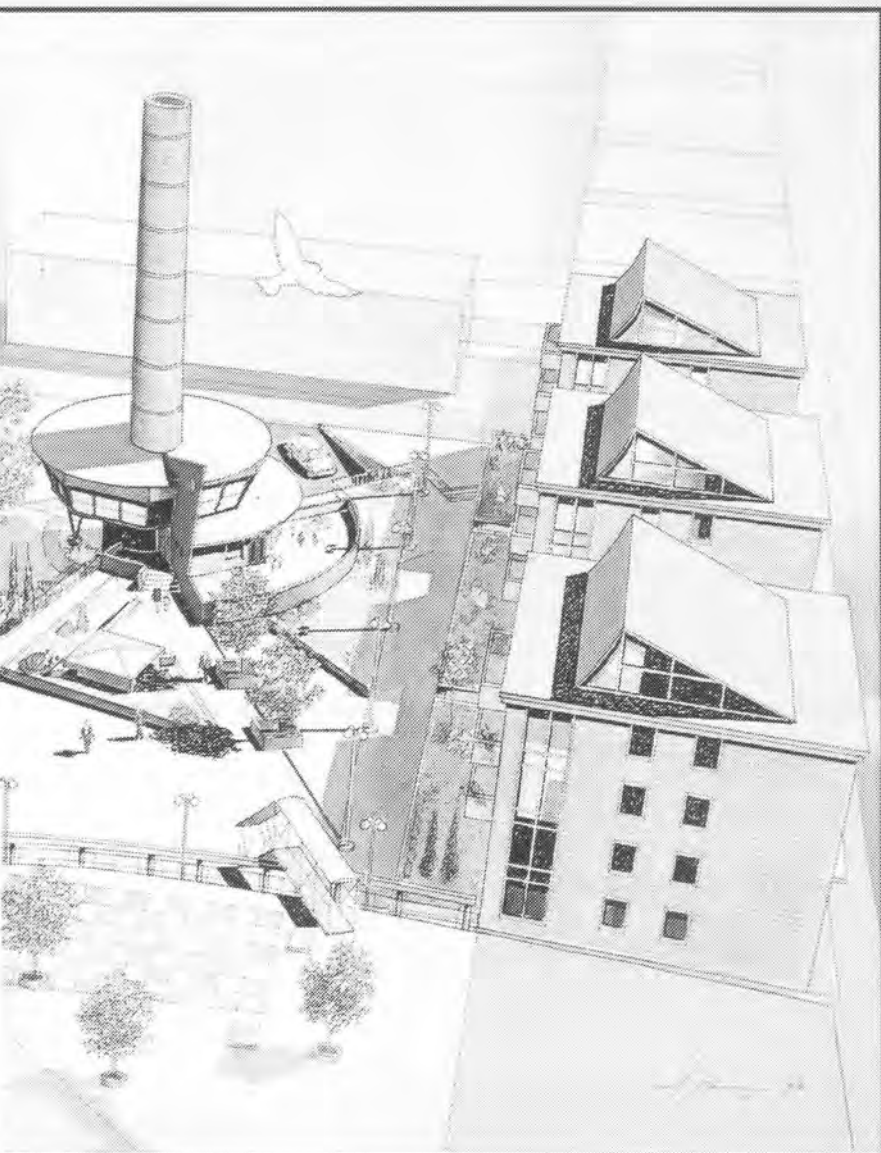

Recente opname van het huis Prattenburg vanaf de Cuneraweg

Hollandia-Wol

van
transformatie
naar
realisatie

Uit de geschiedenis van de St. Willibrordusparochie

Aantekeningen betreffende R.k. Renswoude-Veenendaal

In juni van dit jaar verscheen, in afgeslankte vorm, het boek 'Geschiedenis van de Sint Willibrordusparochie te Renswoude-Veenendaal' geschreven door Sjoerd Laansma. Het aardige van deze oud- en ere-voorzitter van Renswoude is, dat hij als Gereformeerde zich waagt aan het beschrijven van de historie van een R.k. parochie! In het Gelderse heeft in 1985 de oud-directeur van de Stichting Gelders Oudheidkundig Contact, de Gereformeerde Kruijswijk Jansen, meegewerkt aan de uitgave van een boekje over r.k. Velp. Alleen, hij hoefde zich geen zorgen te maken over de uitgave. Een commissie droeg de verantwoording. Laansma bracht zijn 60 pagina's tellend boekje echter in eigen beheer uit. De oplage was slechts 150 stuks. Het oorspronkelijke manuscript, dat 10 jaar geleden al klaar was, is nogal afgeslankt en dat is zeer jammer, maar wel begrijpelijk. Ondertekende heeft de wording van het boekje mee-beleefd. Vandaar dat ik, op verzoek van de redactie van Oud Veenendaal, graag aanvullende aantekeningen plaats rond Laansma's boek, waaruit toch ook mijn waardering voor deze uitgave spreekt.

Het boekje opent met een hoofdstuk dat als titel heeft: 'De eerste Rooms-katholieke kerk van Renswoude-Veenendaal'. Alleen 'Renswoude' zou begrijpelijk zijn, maar niet juist. Van Harnevelt en Bouwmeester, die namens hun geloofsgenoten de grond in erfpacht namen, kwamen uit Veenendaal. Daar woonde het gros van de katholieken, die er nauwelijks voet aan de grond konden krijgen. De erfpacht van de grond kwam op naam van beide mannen te staan, daar het tot 1755 verboden was dat een katholieke gemeente onroerende goederen mocht bezitten.

Geen parochie

In 1711 werd het Utrechtse deel van de uitgebreide statie Grunfoort-Renkum-Wageningen door de kerkelijke overheid afgescheiden

en werd de statie 'Rhenseveen' (= Veenendaal) opgericht. In 1712 werd de bouw van het kerkje annex pastorie gerealiseerd. Omdat de pastoor zijn standplaats of statie op grondgebied van Renswoude had, sprak men van de statie Renswoude-Veenendaal. Tot deze statie behoorden de katholieken van Scherpenzeel, Ederveen, een deel van Ede en wel Manen, Rhenen, later Lunteren en vermoedelijk ook Leersum en Amerongen. Een diaspora-gemeente dus!

Waarom geen *parochie*? Daar het in het boek ontbreekt, volgt hier in het kort iets over de katholieke kerkelijke organisatie in die dagen. U kunt dan de kerkelijke functionarissen die in Laansma's boek genoemd worden, plaatsen.

Missiegebied

De Reformatie maakte in ons land een einde aan de organisatie van de R.k. kerk. In 1580 overleed de (voorlopig) laatste aartsbisschop van Utrecht, Frederik Schenck van Toutenburg. De oude indeling van dekenaten en parochies ging verloren. R.k. Nederland was een missiegebied geworden. De zogenoemde Hollandse Zending werd opgericht onder toezicht van de pauselijke nuntius. Namens de paus werd het Noordnederlandse gebied bestuurd door een apostolisch vicaris (plaatsvervanger), die volmachten kreeg voor het hele gebied van de Zeven Provinciën. De eerste was Sasbout Vosmeer (1583-1614); de laatste Johannes van Bijlevelt (1717-± 1727). Ik kom op de laatst genoemde nog terug.

Het gebied van de Hollandse Zending werd verdeeld in districten met aan het hoofd een aartspriester. De ambulante zielzorg werd vervangen door vaste zendingsposten: de *staties*. De priesteropleidingen, in het buitenland begonnen, hadden resultaat. Er kwamen meer en vooral bekwaamere priesters beschikbaar. Hun aantal steeg van ± 75 in 1602 tot 442 in 1645!

De rooms-katholieken van Veenendaal, Rhenen e.o. werden in de tweede helft van de 17e eeuw bediend vanuit de statie Grunsfoort-Renkum-Wageningen. Het kasteel Grunsfoort stond tussen Renkum en Wageningen en had tot 1726 katholieke eigenaren: Van Lijnden, Van Kronenburg, Loenen etc. Daar woonde de missionaris-pastoor als huispriester en daar was kerkgelegenheid. Deze statie was zeer

uitgestrekt en besloeg zelfs een deel van de Betuwe (tot 1729). Laansma noemt op p. 9 pastoor Tuchscher. Dat was Philip Tuchsche(e)r uit Emmerik. Hij was in deze statie werkzaam van 1680 tot aan zijn overlijden in 1729 en hij had hulp van verschillende assistent-priesters.(1)

De Heer van Renswoude

Zoals Laansma schrijft, was de Heer van Renswoude verwant aan katholieke families. Een belangrijk persoon miste ik: de Jezuiet Theodoor (Dirk) Adolf van Reede van Amerongen, een zoon van een broer van Frederiks grootvader. Een oud-oom dus van onze Frederik van Reede van Renswoude. Pater Dirk van Reede, die onder de katholieken van Wijk bij Duurstede en omgeving werkte, overleed in 1674. Frederik was toen 15 jaar. Van dit priesterfamilielid is een portret

Dirk Adolf van Reede op zijn sterfbed (1674)

(foto van schilderij afgebeeld in *Maandblad Oud-Utrecht* 34.2 (1961), p. 17)

bewaard gebleven. Het was in 1961 aanwezig op de r.k. pastorie van de St. Barbarakerk te Culemborg. Pater Van Reede wordt hier weergegeven op zijn sterfbed (zie afb.).(2)

Als president van de Staten van Utrecht zou de Heer van Renswoude een rol spelen in de verwikkelingen rond de laatste apostolisch vicaris, Johannes van Bijlevelt. Deze was, kort na zijn benoeming in 1717, verbannen uit Holland. Van Bijlevelt kwam in contact met de baron en door diens toedoen kreeg hij verlof zich te vestigen in Utrecht (tot 1722), zijn geboorteplaats.(3)

De Geer

Ik blijf nog even bij hoofdstuk 1. De daarin genoemde familie Van der Hem van Nedersteyn, in het bijzonder Vrouwe Geertruyd Margaretha van Blokland, douairière van de Heer Gerard van der Hem van Nedersteyn, speelde een grote rol in het katholieke leven van Veenendaal. Eerst iets over de afkomst van dit uit Amsterdam afkomstig r.k. geslacht Hem.(4)

De grootvader van Gerard, Arent Harmensz. Hem (1586-1656), werd in 1618 door keizer Ferdinand II in de adelstand verheven. De redenen hiervoor waren: zijn trouw aan de keizer en zijn bijdrage aan de bestrijding van de Reformatie. In 1638 ontving hij de heerlijkheden Nederstein, Corl en Hildeprant (België?). Hij ging de naam Van der Hem van Nederstein voeren. Het gezin woonde op de Dam en later aan de Herengracht.

De oudste zoon van dit echtpaar was woonachtig in Utrecht, waar hij regent van de Aalmoezenierskamer was. Deze overleed in 1671. Uit zijn huwelijk in 1640 met Alida Loy van Velsen werden drie kinderen geboren, van wie de oudste, Gerard (11-5-1641), op 14-2-1667 trouwde met eerdere genoemde G.M. van Blokland (14-10-1655 - 19-11-1737). Gerard van der Hem van Nedersteyn overleed in Utrecht in 1695. Van diens vader leenden de Buurmeesters van Veenendaal, die voortdurend geldzorgen hadden, in 1655 een bedrag van 440 carolusgulden.

De douairière en haar zoon, Herman Gijsbertus (overl. vóór 1764), konden beschikken over de gronden, bossen, wei-, hooi-, en turflanden die zich uitstrekten van de Cuneraweg tot aan de Kortewijk bij

Voorhuis van de boerderij De Geer
(foto eerder geplaatst in *Oud Veenendaal* 1985, p. 20)

het Kostverloren. Het was een lang blok van ruim 2,5 km lengte. Op de landerijen die in de Middelbuurt lagen, stond de boerderij De Geer. Aert Dirksen uit Amerongen had deze boerderij in pacht en woonde er. En "in het achterhuys van sekere huysinge De Geer" werd op zondag 29 juni 1710 de mis gevierd. Mevrouw Van der Hem had daartoe het initiatief genomen. Een priester, een zekere N. van der Scheer, was voorganger. Er waren mensen uit Veenendaal en van buiten aanwezig.

Van Rutger Buddingh, onder-schout van Rhenen, en Willem Lambertsen van Hardeveld, onder-schout van Stichts-Veenendaal, hadden de katholieken het recht gekocht daar (en naar het schijnt ook op De Vendel) te mogen kerken. Uiteraard in het geheim, tegen een

som van 30 carolusgulden. Deze 'knipoog' naar de geldbuidel was op den duur heel gewoon geworden. Het was wel zo: iedere katholiek mocht katholiek blijven. Binnen het gezin mocht het geloof beleefd worden, men mocht een priester uitnodigen om thuis de mis te lezen, maar alléén voor het gezin. Zodra het huis opengesteld werd voor ook andere geloofsgenoten, was het een 'openbare' eredienst en dat was verboden!

Ondanks de afspraak en de koop van 'godsdienstvrijheid' vielen beide onderschouten met de adjunct-deurwaarder van Rhenen plots De Geer binnen. Over het verder verloop van de gebeurtenissen kunt u meer lezen in een artikel van D. Philips in het *Dagblad De Vallei* van vrijdag 7-12-1962. De titel is 'Boerderij De Geer. Geheime bijeenkomsten van rooms-katholieken. Een episode uit het kerkelijk leven'.

Ik wil u de lijst van namen van aanwezigen niet onthouden: Tomas Teunis en zijn vrouw Geertje; Aert Dirksen (de pachter); Herman Jans; Jenneken van Galen, huisvrouw van Bastiaan Esscher; een knecht van Jan Timmer; Peter Tijssen; Jan 'de poep' en zijn drie knechten; de dochter van vrouw Kolders; de dochter van de overleden wijnkoper Barthold Boumeister; voorts juffrouw Johanna Boumeister; Willem Boumeister; *Dirck op Sloot, de hovenier van de heer Van Renswoude*; Hendrik Eimerts, de hovenier van Nergena enz. Opvallend is dat de tuinbaas van de heer van Renswoude katholiek is. Wie weet, heeft hij het gebeuren op De Geer in geuren en kleuren aan de baron verteld. Boerderij De Geer (zie afb.), in 1963 gesloopt, stond ongeveer op de plaats waar nu de Sionskerk staat.

Eigen kerk

Na deze gebeurtenis volgde in snel tempo de oprichting van de statie in 1711, het in erfpacht krijgen van grond van de Heer van Renswoude in hetzelfde jaar en de bouw van de schuurkerk een jaar later. Toeval? De kerk *was* een schuurkerk want een katholiek kerkgebouw mocht in die jaren niet als kerk herkenbaar zijn. Een plakkaat uit 1730 zegt er dit van: "En dat sorg sal worden gedragen, dat de Vergaderplaatsen der Roomsgesinden in het uiterlijk aansien aan geen kerken, of publike gebouwen gelijken, nog aan het gemeen in

het oog lopen". Vandaar dat deze kerken het uiterlijk hadden van een boerenschuur of, zoals in Wageningen, een tabaksschuur. Helaas zijn de twee schilderijtjes met afbeeldingen van dit kerkje verloren gegaan. Ze waren in de jaren zestig nog aanwezig op de vroegere r.k. pastorie aan de Nieuweweg-Noord.

Over het interieur valt het volgende te vertellen. Er stond een houten altaar met een tabernakel en enkele kandelaars. Weerszijden hiervan stonden beelden van Maria en Jozef waarvoor twee koperen kandelaren bevestigd waren. Tot het meubilair behoorden ook een communiebank, een 'preekstoel', een orgel met vier stemmen en een doopvont. Langs de muren hingen 14 platen, voorstellende de kruisweg. Er stonden drie rijen banken: aan de zijkanten de oude en in het midden een rij nieuwe. Voor verlichting zorgde een koperen kroonlamp met kaarsen. De ramen konden aan de buitenkant gesloten worden met houten luiken die aan de binnenzijde door een ijzeren bout werden vastgezet (inventarislijst van 1856).

Locatie

Over de ligging van de schuurkerk en omgeving geeft de kadastrale atlas van Renswoude uit 1832 een goede momentopname. Het terrein werd aan de oostkant begrensd door "de slooth langhs Veltgensgraeff". D.i. ongeveer de huidige Nieuweweg-Noord. Bedenk wel dat het terrein in 1832 groter was dan het stuk grond dat men in 1711 in erfpacht kreeg. In de loop van de 18e eeuw had men meer grond in erfpacht genomen tot een bedrag van 18 carolusgulden. In 1929 werd deze erfpacht afgekocht.

Het is bijzonder interessant het fragment van de kadastrale kaart met daarop de schuurkerk en andere eigendommen van de statie, nader te bezien (zie afb.). De nummers geven de percelen aan: nr. 85 tuin van de pastorie; 83 Roomse kerk, erf en pastorie; 82 schuur; 81 huis; 80 huis en erf en 79 schuur en tuin. Uit latere gegevens blijkt dat er bij de pastorie nog een schuurtje voor brandstoffen en tuingeveerdheid stond en twee zomerhuisjes. Voor de pastorie, die breder was dan de schuurkerk, lag een vijver. Vlakbij de kerk stond op het erf een huis met een schuur voor stalling van paarden en een hooiberg (nr. 81 en 80?).

Detail van de kadastrale kaart Renswoude 1832, sectie D, met de plaats van de R.k. kerk annex pastorie (Historische vereniging Oud-Renswoude)

Rooms-katholieke families

De hoofdstukken 2 en 3 van het boekje zijn bijzonder waardevol. Zij gaan over katholieke inwoners in Veenendaal en Renswoude tussen 1700 en 1900. Hier krijgen we een goed voorbeeld van een stuk geschiedschrijving waarbij genealogie onmisbaar blijkt te zijn. Een enkele opmerking.

Laansma schrijft op p. 12 "toch weten we van de Roomse families in Veenendaal wel wat meer af aangezien men, ondanks de andere godsdienst, soms in de Hervormde kerk van Renswoude of Veenendaal in het huwelijk trad". Het was zo dat lidmaten van een andere kerk dan de Gereformeerde (Hervormde) voor de rechtsgeldigheid eerst voor de predikant moesten trouwen!

Laansma noemt de familie Van Kessel slechts even. Omstreeks 1800 verhuisde deze familie naar Scherpenzeel. Ze kerkte in de schuurkerk. Verschillende leden van deze familie waren kerkmeester en grote weldoeners van de statie/parochie (zie uitvoerig over deze familie: *Vier eeuwen Van Kessel*, door Arnold van Kessel, 1995).

Pastors

Hoofdstuk 5 handelt over de pastors van Renswoude. In het verleden zijn heel wat parochiegeschiedenissen geschreven die door de kerkhistoricus Rogier 'lijkstaties van pastors' genoemd werden. Nu wil ik het boek van Laansma niet zo noemen. De verdienste van hem is, dat hij in dit hoofdstuk veel informatie uit de briefwisseling van de respectievelijke pastors naar (en van) de kerkelijke overheid verwerkt heeft.

Van de derde pastoor, Antonius van Lin, zijn gegevens bekend over zijn vertrek. Hij werd namelijk op verzoek van de Heer van Renswoude door de apostolisch vicaris Van Bijleveld overgeplaatst naar Uithuizen. De reden hiervan vond ik niet. Over de relatie van de Heer van Renswoude met Van Bijleveld schreef ik reeds. Van Lin, die enige tijd buiten dienst is geweest, overleed in 1740 als pastoor van Vilsteren.(5)

Op blz. 34 van hoofdstuk 5 lezen we iets over de kanonieke oprichting van de parochie van de H. Cunera te Renswoude op 11 juni 1855. Dit was louter een administratief gebeuren en een gevolg van het herstel van de bisdommen in Nederland in 1853. Pastoor Meurs, die voor de nieuwbouw al bedelend door het aartsbisdom trok, gaf, met stilzwijgende toestemming van de aartsbisschop van Utrecht, parochie en kerk de titels van St. Willibrordus. Twee jaren later, 1860, werd de verering van de H. Cunera op last van de aartsbisschop gestaakt. Had pastoor Meurs een vooruitziende blik?

Stucadoorsgothiek

Het in 1857/'58 gebouwde kerkje stond parallel aan de weg. De architect, H.J. van den Brink (Rotterdam 1816-1883), was een typische vertegenwoordiger van de zogenoemde stucadoorsgothiek. Dit was een tamelijk goedkope bouwmethode. Er werden namelijk goed-

R.k. kerk Renswoude omstreeks de eeuwwisseling
(coll. A.G. Steenbergen, repro prentbriefkaart)

kope materialen gebruikt. Het kerkje van Renswoude was het tweede project van deze architect in het aartsbisdom. Het vroegere grootseminarie in Rijsenburg was ook een ontwerp van hem.

Omdat dit kerkgebouw in wezen niet meer aanwezig is, moeten we het doen met foto's (zie afb.). Rechthoekig op het kerkje, bij wijze van transept, is tegen het koor de pastorie gebouwd (links op de foto). De architect leerde iets over symmetrie en plaatste ook aan de voorkant van het gebouwtje (rechts) een eender dwarsstuk. Hij versierde deze zelfs aan de zijde van de weg met gefingeerde schuiframen! Het kerkje, vijf venstervakken diep, bestond uit een beuk, goed voor 150 zitplaatsen. Een smal, driezijdig gesloten koor (voor het altaar e.d.) was voor een deel in de pastorie gebouwd!

"Monument van misverstand" noemde in 1906 J. Kalf het kerkje van

Renswoude in zijn standaardwerk *De katholieke kerken in Nederland* (blz. 75).

Het lijkt goed hier deze wel zeer aanvullende bespreking te beëindigen, hoewel nog veel valt te memoreren...

A.G. Steenbergen

Noten

In de tekst vindt u hier en daar literatuur genoemd. Ik wil enkele bronnen hier toch even apart noemen.

1. A.G. Steenbergen, 'Van slotkapel naar parochiekerk', in: *Katholiek Renkum-Heelsum door de eeuwen heen, 1875-1975*.
2. Aleid W. van de Bunt, 'Een uitzonderlijk lid van een bekend geslacht', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 33.7 (1960), p. 85-88.
3. *Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden, 1592-1727*; uitgegeven door mag. dr P. Polman o.f.m., deel IV, 1706-1727, p. 413, 438, 441, 623-24.
4. Mr E.J. Wolleswinkel, Den Haag, voorzitter van Oud Renswoude, maakte mij attent op (en stuurde een kopie van) zijn artikel 'De Staatsie-portretten van het echtpaar Hem-Vos', in: *De Nederlandse Leeuw* 104 (1987) kolom 394-401. Hij zond mij ook fotokopieën uit de Kadastrale atlas van Renswoude. Hartelijk dank.
5. Manuscript 'De parochie van de H. Willibrord te Renswoude-Veenendaal', door pastoor L.J. van der Heijden, z.j. (vóór 1940). Hierin: Naamlijst en bijzonderheden betreffende de pastoors. Manuscript aanwezig in Collectie Rijsenburg in het Rijksarchief Utrecht.

De toekomst van de Hollandia

Als resultaat van een unieke samenwerking tussen Patrimoniums Bouwvereniging (PBV) en de Veenendaalse Woningstichting (VWS) werd door twee Veenendaalse architecten, de heren Huibers en Kroesbergen, een plan ontworpen voor de inpassing en het hergebruik van de Hollandia wolfabriek aan het Verlaat. Op een studiebijeenkomst in het pas geopende Trouw paviljoen werd op donderdag 31 oktober jl. het resultaat van deze studie gepresenteerd.

Het is een uitermate boeiende middag geworden. Niet alleen vanwege de geschetste mogelijkheden voor het oude fabrieksgebouw, maar ook door een verhelderend betoog over de waarde van het behouden van fabrieksschoorstenen, zoals er zich ook nog één - de laatste in Veenendaal zo ongeveer - op het Hollandia-terrein bevindt. De heer A.J. Barnard toonde aan de hand van dia's allerlei bijzonderheden van industriële schoorstenen. Ook de Veenendaalse pijp is in z'n soort bijzonder, namelijk juist vanwege zijn eenvoud. Tientallen van deze soort schoorstenen zijn in de loop der jaren gesloopt, en daarom is het een reden te meer om juist één van de laatste 'gewone' pijpen te behouden.

De geschiedenis van de Hollandia werd weergegeven door R. Blijdenstein, medewerker aan het Monumenten Inventarisatie Project van de provincie Utrecht. De gebruiksmogelijkheden en de stedenbouwkundige inpassing werd belicht door de beide architecten en door stedenbouwkundig medewerker van Veenendaal de heer M. van de Werff.

Een tweetal sprekers van elders toonde hoe daar mogelijkheden zijn benut om oude bedrijfspanden om te zetten in functionele, moderne wooncomplexen.

De titel voor de gepresenteerde plannen biedt in elk geval hoop: 'Hollandia-Wol, van transformatie naar realisatie'. Een afbeelding van het op die bijeenkomst gepresenteerde vouwblad vindt u op de middenpagina.

R. Bisschop

Boekbespreking

■ Hans de Zwart (eindredactie), *50 jaar CLV. Deugdzaam, degelijk en doortastend. Een geschiedenis.....*, uitgave: CLV Veenendaal, 1996

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Christelijk Lyceum Veenendaal, waarin in 1992 ook de Koningin Juliana Mavo is opgegaan, verscheen deze jubileumuitgave. Ook door middel van een aardige tentoonstelling in Het Kleine Veenloo is aan dit jubileum aandacht gegeven. Het boekje telt 120 bladzijden, waarvan het laatste deel reclame. De helft van het tekstgedeelte wordt ingenomen door een artikel, waarin Nico Hiensch een overzicht geeft van de geschiedenis van de afgelopen 50 jaar met als conclusie: "Er lijkt weinig nieuws onder de zon". Toch laat het boekje zien dat er wel degelijk veel veranderd is. Een school kan niet anders zijn dan een weerslag van het culturele tijdsbeeld en de concretisering van de identiteit vraagt om voortdurende bezinning. "We proberen ons vormingsideaal te vertalen naar de eisen van onze geseculariseerde maatschappij", schrijft de rector in een woord vooraf.

Het tweede deel van het boek is gevuld met diverse kleinere bijdragen, waarvan het (informatieve) gehalte nogal verschillend is.

Aardig vond ik de lijst van leraren aan het eind van het boekje. In de eerste plaats viel het me op dat ik nogal wat leraren uit de 60-er jaren kende van mijn middelbare schoolperiode aan het toen beginnend Christelijk Streeklyceum in Ede. Er waren kennelijk nogal wat contacten tussen die twee scholen.

In de tweede plaats blijken nogal wat leraren oud-leerlingen van de school. Dit zou op een zekere inteelt kunnen wijzen. Toch heeft de school de ramen wel wijd open staan, zoals moge blijken uit hun jubileumproject voor een middelbare school in Zaïre. Tijdens mijn recente verblijf in Rwanda kwam ik onder de hulpverleners daar twee kinderen van oud-docenten van het CLV tegen. Kennelijk toch een stimulerende omgeving geweest.

Het boekje is helaas wat saai vorm gegeven. Toch eens kijken hoe ze dat bij die andere school in Ede doen!

ACvG

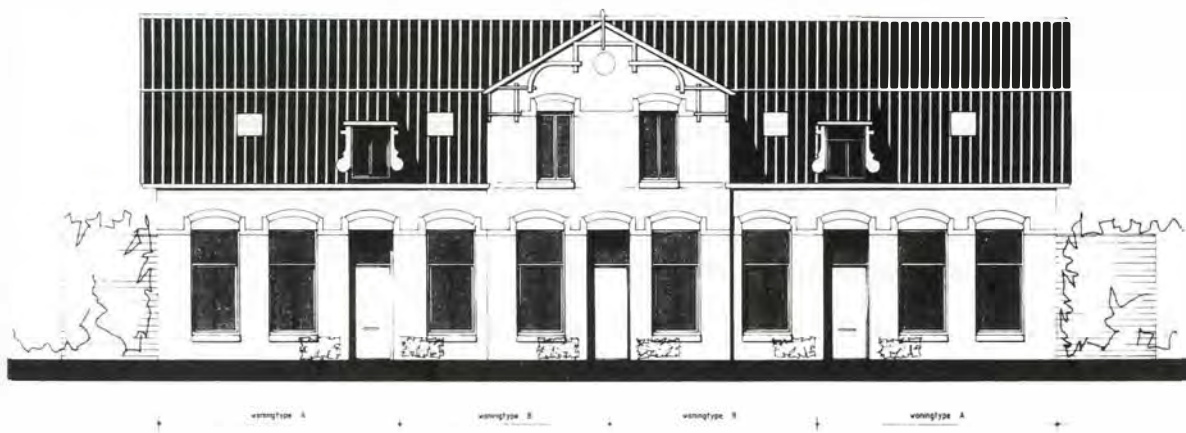
■ Henk Roor, *Thuis in de marechaussee kazerne*, uitgave: Veenendaalse Woningstichting, 1996

In 1902 kent Veenendaal een onrustige zomer met opstootjes. Dit is de aanleiding tot het bouwen van een marechausseekazerne aan de Kerke-
wijk in 1904 "vanwege het feit dat Veenendaal een moeilijke bevolking
ken". Tot 1943, als er gemeentepolitie komt, blijft de kazerne in zijn
oorspronkelijke functie.

Gelukkig wordt dit gebouw niet afgebroken. Dat is bijzonder, zoals het
voorwoord vermeld, want "In Veenendaal blijkt het meer regel dan
uitzondering dat oude gebouwen worden gesloopt".

De fraai uitgeven brochure, waarvoor de Woningstichting met de afkor-
ting VWS alle lof verdient, geeft verder tekeningen van de nieuwe situa-
tie. De oude gebouwen worden gerestaureerd en aan de eisen van de
tijd aangepast, zodat ze 7 woningen omvatten. Daarnaast komen er 6
nieuwe woningen, hetgeen het geheel tot een hofje maakt.

ACvG

STRAATZIJDE WONINGTYPE A, B

Vooraanzicht van de gerestaureerde dienstwoningen
(uit: *Thuis in de marechausseekazerne*)

Mededelingen

■ Op de volgende bijeenkomst hoopt de heer Chr. Will uit Everdingen ons iets te vertellen over de Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie.

- **de heer Chr. Will**
- **over de Hollandse Waterlinie en de Grebbelinie**
- **op donderdag 28 november**
- **in 'De Meent', Grote Beer 10**
- **om 19.45 uur**

■ De Stichting Stichtse Historische Reeks publiceert jaarlijks een boek dat betrekking heeft op de geschiedenis van (één van de gemeenten in) de provincie Utrecht. Voor 1997 staat wel een heel bijzondere publicatie op het programma: drie delen *Geschiedenis van de provincie Utrecht* door een team van deskundigen onder eindredactie van de oud-archivaris in de provincie Utrecht, prof. dr C. Dekker. De totale omvang zal ca. 1000 pagina's bedragen! Meer informatie hopen wij bij het volgende nummer te kunnen bijvoegen.

■ Zoals eerder is aangekondigd, hopen we in januari 1997 weer een **cursus paleografie** te verzorgen. Docenten zijn de Veenendaalse gemeente-archivaris H. Jochemsen en dr R. Bisschop. U vindt bij dit nummer een folder ingesloten met daarop de cursusgegevens. Aanmelding is mogelijk tot 31 december a.s.

ISSN 0926-2857

